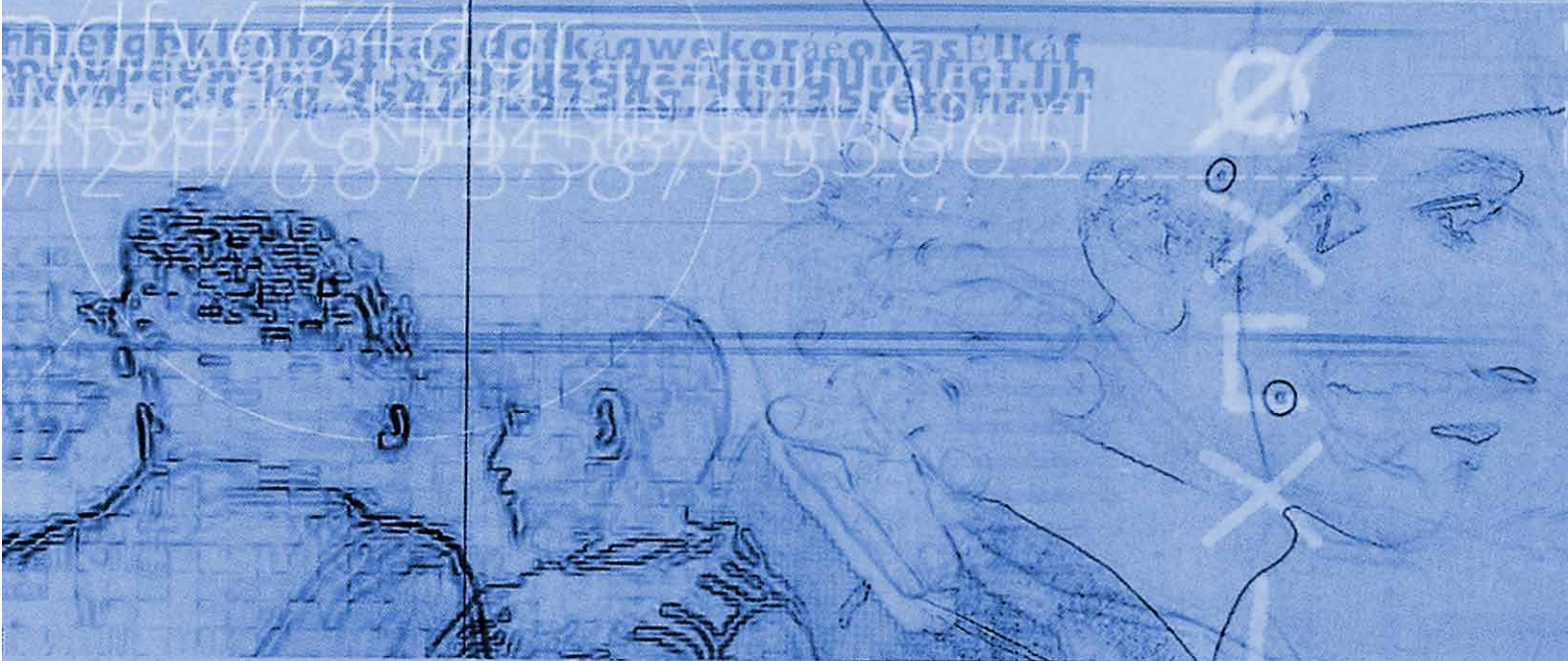

kötő-jelek

2011

kötő-jelek 2011

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
Szociológia Doktori Iskola Évkönyve

2012

Budapest, 2012

Szerkesztők

Pál Eszter, Somlai Péter, Szabari Vera

Szerzők

Herendi György

Máder Miklós Péter

Németh Krisztina

Temesváry Zsolt

Tóth Gergely

Tóth János

Angol nyelvi lektork: Gáthy Vera

A kötetet kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolája
Budapest, 1117 Pázmány Péter sétány 1/A

A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg, a támogatási szerződés száma TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KMR.

The European Union and the European Social Fund have provided financial support to the project under the grant agreement
no. TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KMR.

Tartalom

Bevezető	5
--------------------	---

Tóth Gergely

Az elveszett függetlenség nyomában - mintavételből származó társadalomtudományi adatok függetlenségének vizsgálat	6
--	---

Máder Miklós

A NOTMAR adathiány-mechanizmus és a mixture modell	30
--	----

Németh Krisztina

A narratív interjúhelyzet mint kommunikatív cselekvés.	56
--	----

Temesváry Zsolt

A feltételekhez kötött transferek hatása a nők családi helyzetére és iskolai részvételére	78
--	----

Herendi György

Egy pártszervezet dinamika nélkül.	100
--	-----

Tóth János

Similarities and Differences in Perennial and Post-secular Approaches to Society	112
---	-----

Kötő-jelek 2012

Ez a rovat egy meg nem jelent „évkönyv”-et kíván pótolni. Évről évre Kötő-jelek címmel adott ki olyan köteteket az ELTE Társadalomtudományi Kara, amiben doktoranduszok tanulmányait közöltük. A kötetek helyébe most új honlapunk egyik rovata lépett.

Hallgatóink a Doktori Iskola három programjában – a Szociológiai, a Szociálpolitikai és az Interdiszciplináris tanulmányok keretében – dolgoznak disszertációikon, és e három program keretében készültek az itt következő tanulmányok is. Ennek megfelelően sokféle társadalomtudományi kérdésről tájékozódhat belőlük az olvasó. Például társadalomelméleti és kutatás-módszertani témákról, politikai és szervezetszociológiai problémákról, vagy a vallási igazságok társadalmi összefüggéseiről.

Tudományos disszertációk írása a téma eldöntésétől a munkálatok vázlatain és megtervezésén át több fázison keresztül halad a végső változat elkészítéséig. Eközben jól teszi a doktorandusz, ha nyilvánosságra hozza koncepcióját és hipotéziseit, kutatási jelentését vagy elemzésének szövegét. Egy-egy fejezet vagy akár fejezetrész publikálásával kérdésekre és/vagy bírálatokra készíthetik olvasóikat a szerzők. A nyilvános megjelenés így ösztönözheti a tanulmányok íróját kiegészítésekre, hibák javítására, vagy arra, hogy újabb szempontokat vegyen figyelembe. Ebben segíthetnek az olvasók megjegyzései.

Somlai Péter

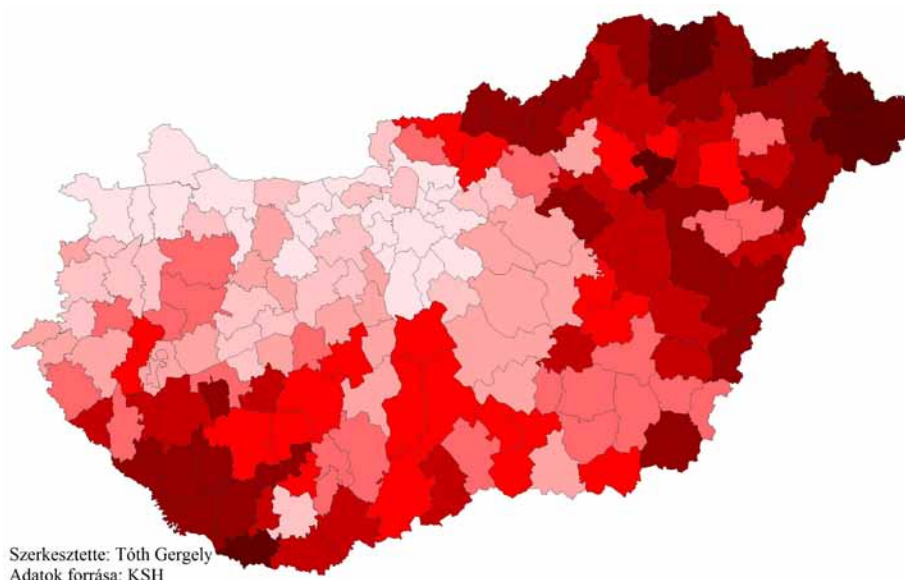
Az elveszett függetlenség nyomában – mintavételből származó társadalomtudományi adatok függetlenségének vizsgálata¹

Bevezető

Jelen tanulmány alapkérdései már évekkel ezelőtt megfogalmazódtak bennem, mivel a kutatási terület, amivel foglalkozom, elsőrendűen a társadalom térbeli strukturálódása. A területi adatok egyik legfőbb jellegzetessége – amely részben a térfelosztás problematikájára és az adatgyűjtés hierarchikus jellegére is visszavezethető –, hogy a megfigyelési egységek (pl.: település, kistérség) egymástól vett függetlensége nem áll fenn, azaz a távolság/szomszédság függvényében az egyes megfigyelési egységek értékei hasonlóak, vagy más szempontból megközelítve a kérdést: az egyes megfigyelések értékei lokációs háttérváltozókkal magyarázhatóak. A legegyszerűbb, és többek számára ismert példa talán a munkanélküliségi eloszlása országosan (1. ábra), amely vitán felül képes rámutatni a területi szempontok fontosságára.

¹ A tanulmány megírásában a szerzőt segítette a TAMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003. program keretében nyújtott támogatás.

1. ábra: A munkanélküliségi ráta – kistérségeként (2007)

A területi adatok elemzésének módszertana az utóbbi évtizedekben sokat fejlődött – bár tudományterületenként részben más és más módszertan és terminológia honosodott meg –, a területi elemzések egyik legalapvetőbb mutatószáma a területi autokorrelációs érték (ezek közül is talán az egyik legismertebb a Moran-féle I mutató). Ugyanakkor ennek a mutatónak a jelentősége jelen tanulmány számára csak annyiban érdekes, hogy interpretációs szempontból a legfontosabb jellemzőre, az autokorreláltság jelenségére mutat rá, amely az idősoroknál is használt autokorrelációhoz hasonlóan a megfigyelési egységek összefüggésének (interdependenciájának) egyfajta globális mu-

tatószáma.² A térbeli struktúrájú adatok elemzése esetén tehát fel sem merül kérdésként a kutatók számára az adatok függetlenségének problémaköre.³

Társadalomtudományi szempontból véleményem szerint ugyanakkor még egy fontos elméleti kérdéskörre képes a területi elemzések módszertana rámutatni: a működésben lévő társadalom, mint kommunikáción alapuló, valamint működésében kapcsolathálózatként felfogható rendszer állapotáról mint indikátor árulkodhat a térbeli struktúra, amely ugyanakkor erős stabilizáló/konzerváló visszahatással is bírhat a társadalmi folyamatokra (gondolva itt többek között kapcsolathálózati elemzések néhány alapvető elméleti elemére, így a gyenge és erős kötések jelentőségére [Granovetter 1973], de mindenekelőtt a homofília jelenségének fontosságára (a témát területi elemzéssel összekapcsolt módon lásd: Kmetty–Tóth 2011). Ezen gondolatok megfelelő konzisztens elméletbe foglalása ugyanakkor jelen tanulmánynak nem lehet célja, hanem csak annyiban kerül előtérbe, amennyiben részben mellékes célként szociológiai szempontú interpretációs magyarázattal is kíván szolgálni a tanulmányban bemutatott jelenségcsoportra.

A vizsgált kérdéskör

A bevezető gondolatok megalapozását kívánták adni a tanulmány fő kérdésfelvetésének: a társadalmi adatok elemzése esetén a társadalom szükségszerűen interdependens szövete mennyiben jelentkezik torzító tényezőként azon bevett módszertani eszközök használata során, amelyek a megfigyelési egységek függetlenségét feltételezik?

A jelen tanulmányban felhasznált kísérlet kialakításakor tehát arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a többlépcsős mintavétel utolsó előtti lépcsőjét jelentő települési szintet vizsgálva tapasztalható-e klasztereződés az adatokban, azaz azt a kérdést tettem fel, hogy vajon a településeken belül megfigyelhető-e az interdependencia jelensége, és ha igen, akkor annak mértékére milyen

2 Ugyanakkor mind számításbeli, mind interpretációs eltérések is vannak a két jelenség között, amire jelen tanulmányban nem kívánok kitérni. (Magyarul áttekintő módon lásd Dusek [2004].)

3 Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a társadalomtudományok területén belül – feltehetőleg belső tudományfejlődési okokra is visszavezethető módon – a területi elemzések fontossága, de legfőképpen speciális elemzési szempontjai sajnálatos módon a mai napig nem tudtak kellőképpen integrálódni, aminek révén a tanulmányokban a mai napig találkozhatunk statisztikai értelemben rosszul megalapozott területi elemzésekkel.

becslés adható. Azaz operacionalizálva a kérdést: a településeken belül az elemzési egységek jobban hasonlítanak-e egymásra annál, mint amit a teljes sokaság alapján várhatnánk?⁴

A kérdéskör ugyanakkor már ránézésre is összetett, hiszen egyrészt el kell különíteni a teljes sokaságra jellemző valós (azaz önmagában is létező) klasztereződési hatásokat a mintában találtaktól, másrésztől számszerűen is ki kell tudni mutatni a mintavételi design által létrejött interdependencia mértékét is.

A kérdés kimerítő megválaszolását természetesen jelen tanulmány korlátai nem teszik számomra lehetővé, ezért csak a kérdés jogosságát kívánom néhány egyértelmű példán át igazolni. Így az elemzés csupán egy speciális – de a leginkább elterjedt – adatgyűjtő eljárás, a többlépcsős mintavételnél jelentkező hatások bemutatására szorítkozik, és a többváltozós elemzésekre gyakorolt hatások kérdéskörére már nem terjed ki.

Ugyanakkor viszont, annak érdekében, hogy állításomat azok is befogad hassák, akik a statisztika e speciális területén nem jártasak, a tanulmányban röviden bemutatásra kerülnek a megértéshez szükséges alapvető statisztikai módszerek is.

Az elemzéshez szerencsés módon több szükséges adatbázis is rendelkezésre állt. Így egyrészt a 2001-es népszámlálási adatok (illetőleg az azok alapján rekonstruált teljes sokasági adatbázis), valamint sikerült több olyan kérdőíves vizsgálat adatát is felhasználni, amelyek speciálisnak nevezhető módon tartalmazták a kérdezett lakhelyét is vagy pseudo településkódokkal, vagy valós ksh kód értékekkel.⁵ Az adatok relatív bősége lehetővé tette a több szempontú összehasonlításokat, ellenőrzéseket és szimulációkat is, amelyek ilyen módon nagymértékben növelik az eredmények megbízhatóságát.

A vizsgálat során feltett hipotézisekre adott megerősítő válaszok jelentősége kettős: egyrészt amennyiben léteznek ezen településszintű összefüggések, akkor azok lényegében annak bizonyítékaként értelmezhetőek, hogy a megfigyeléseink településenkénti függetlensége nem teljesül, azaz az egyik igen fontos statisztikai alapfeltevés, a függetlenség hipotézise sérül. Másrészt viszont

4 Ugyanakkor mindenképpen fontos megemlíteni az interdependencia kapcsán, hogy statisztikai értelemben ez másképpen is értelmezhető, hiszen nem feltétlen a függetlenség hiánya jelenik meg ebben, hanem az összefüggésnek a településen belüli erősebb volta, szemben azzal az esettel, amikor egy településről csak egy embert kérdeznénk meg, tehát a jelenség léte önmagában nem utal egyértelmű kauzális viszonyra.

5 Az elemzésben felhasznált adatbázisok köre: WVS – World Values Survey: TÁRKI, 2009 – 1007 fő; DKMKA – preelection adatfelvétel: IPSOS–Medián, 2010 – 1500 fő; EVS – European Values Study: Forsense, 2008/2009 – 1500 fő.

ezen összefüggések létezése rámutat arra is, hogy a többlépcsős mintavétel révén egy torzító design effectet viszünk az adatainkba, tehát az azokból származó becslések (minimálisan a szórások tekintetében) torzítást tartalmazhatnak.

Az irodalomban a csoporton belüli hasonlóság tesztelésére egyértelműen az ANOVA modellcsalád alkalmazását említik, amely eredeti kérdésfeltevését illetően nem is feltétlenül alkalmas a kérdés eldöntésére, de a modell logikáján alapulva az irodalomban fellelhetőek további mérőszámok is.

Alkalmazott eljárások

Ahhoz, hogy egyértelmű legyen az olvasók számára az elemzés során használt statisztikai mutatószámok értelmezése, mindenképpen célszerűnek tűnt számomra azokról röviden szót ejteni, tehát ebben az alfejezetben az ANOVA modellcsalád néhány elemét tekintem át:

1. ANOVA és az azon alapuló η^2 hatásnagyság mutatószám (fix tényezős modell –Type I)
2. ICC – intraclass korrelációs együtthatók:
 - a) ANOVA alapú ICC1 érték
 - b) Random tényezős modellen alapuló ICC érték

One-way ANOVA és η^2

Az ANOVA modellcsalád alapját a szórásfelbontás lehetősége jelenti, amennyiben egy kategoriális csoportváltozó alapján a célváltozó eloszlását vagyunk képesek vizsgálni. A fix tényezős modell esetén azt a hipotézist vizsgáljuk, hogy az egyes csoportok átlagai statisztikai értelemben megegyeznek-e egymással.

Az egytényezős modell esetén kettő vagy annál több sokasággal foglalkozunk, amelyekről felteszük, hogy $N(\mu_i, \sigma^2)$ eloszlásúak, ahol μ_i az i -edik sokaság várható értéke, σ^2 pedig az i -edik sokaság varianciája. A tesztelés során arra a kérdésre keressük a választ, hogy a különböző csoportok között megfigyelt eltérések a véletlennek tulajdoníthatók-e, vagy már olyan mértékűek, ami alapján joggal feltételezhetjük, hogy különböznek. Ilyen módon a következő nullhipotézis elfogadásáról vagy elvetéséről szükséges döntenünk:

$$H_0 : \mu_i = \mu, \quad \text{ahol } i = 1, 2, \dots, k, \quad k = \text{a csoportok száma}$$

A döntés alapját képező F statisztika értéke a következő módon számítható:

$$F = \frac{MS_{Between}}{MS_{Within}}$$

ahol

$$MS_{Between} = \frac{SS_{Between}}{df_{Between}}, \text{ ahol } SS_{Between} \text{ a csoporton belüli átlagos négyzetes eltérés,}$$

és

$$MS_{Within} = \frac{SS_{Within}}{df_{Within}}, \text{ ahol } SS_{Within} \text{ a csoportok közötti átlagos négyzetes eltérés}$$

(a df értékek az adott négyzetes eltérésekhez tartozó szabadságfokok, amelyek a csoport, illetőleg elemszámok függvényeként írhatóak fel).

Ha a kapott F érték nagyobb, mint az adott paraméterek mentén a kritikus F_p érték, akkor a nullhipotézist elvetjük, azaz elfogadjuk, hogy a csoportokon belül megfigyelt eltérések nem csak a véletlen ingadozás eredményeként jöttek létre.

Az egytényezős ANOVA használatának ugyanakkor van pár kritikus alapfeltevése:

- Függetlenség (independence of cases)
- Normál eloszlás (normality)
- Szóráshomogenitás (homoscedasticity).

Ezen feltételek teljesülése ugyanakkor erősen kérdéses a legtöbb társadalomtudományi adat esetén, hiszen lényegében jelen tanulmányban is épp ezen szempontok közül az egyik létezését kívánjuk megkérdőjelezni. Ezen feltételek megsértése (habár változó súllyal – Monday et al. 2005) torzítja az aszimptotikus becsléseket, amelyek kivédésére az irodalomban különféle korrekciós megoldási javaslatokat találhatunk. Így például:

1. Normalitás megsértése esetén (amire nagy esetszámoknál leginkább robusztus az ANOVA eljárása) a célváltozók matematikai transzformációkkal történő korrekcióját.

2. Szóráshomogenitás megsértése esetén a robusztusabb Brown–Welch-próbák alkalmazását.
3. Míg a függetlenség megsértése esetén súlyozással való kompenzációt, azaz az effektív mintanagyság csökkentését.
4. Ugyanakkor több szempontból talán a leginkább megbízható megoldásnak a permutációs tesztek használata javasolt, hiszen ezek által nem egy elméleti eloszláshoz viszonyítva vagyunk képesek a kapott eredmények kiértékelésére, hanem egy a vizsgált eloszlással azonos paraméterekkel rendelkezőhöz viszonyítva.

Ameddig az ANOVA alapmodell eredendően csak egy globális választ próbál adni a különböző csoportok azonosságára (szignifikánsnak tekinthetők-e az eltérések), addig az ANOVA modellből levezetve több, az alternatív modellek összehasonlítására alkalmas mutatószám is létezik, amelyek a hatásmagyságot (effect size) kívánják kifejezni. Az ANOVA alapú hatásmagyság-mérőszámok közül talán legismertebb az eta-négyzet (eta-squared) mutatószám.

Az eta-négyzet értékének könnyű interpretálhatósága abból ered, hogy lényegében az értéke megegyezik egy olyan regressziós modell R-négyzet értékével, amelyben $N-1$, a kategoriális változóból képzett dummy változó jelenti a független változók körét. Ilyen módon sokszor mint a modell által kifejezett százalékos magyarázóerőként szoktak rá hivatkozni. Ugyanakkor, hogy érthető lehessen számunkra az eta-négyzet kiemelt jelentősége, szükségszerűen érdemes áttekinteni kiszámításának módját is:

$$\eta^2 = \frac{SS_{\text{Between}} \text{ (csoportok közötti eltérés négyzetösszegek)}}{SS_{\text{Total}} \text{ (összes eltérés négyzetösszege)}}$$

Érdemes észrevenni, hogy logikailag egy tiszta hányadszámítással állunk szemben, hiszen a $SS_{\text{Total}} = SS_{\text{Between}} + SS_{\text{Within}}$. Azaz a képlet azt fejezi ki, hogy az átlagtól való eltérés-négyzetösszegek hány százaléka keletkezik abból adódóan, hogy a csoportok eltérnek egymástól. Ugyanakkor mindenképpen fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az eta-négyzet értéke adott esetben alapvetően ugyanúgy szenved az ANOVA alapfeltevéseinek hiányosságaitól, mivel azok megsértése esetén a számított eta-négyzet értéke bizonytalan interpretálásúvá válik.

A képlet alapján ugyanakkor érdemes felhívni a mutatószám egy további fontos hiányosságára is a figyelmet, amennyiben láthatóvá válik, hogy a számítási módszer nem reflektál sem a csoportok számára, sem az egyes csoportokon belüli megfigyelések számára. Ebből adódóan az eta-négyzet értéke – főként kis esetszámok, illetőleg magas csoportszámok esetén – rendkívüli mértékben félrevezető lehet, amit Bliese és Halverson tanulmányukban látványosan prezentálnak (Bliese–Halverson 1998). Bliese-ék mesterséges adatokon bemutatják, hogy extrém esetben – diádok esetén – az eta-négyzet értéke akár tökéletes függetlenség esetén is 0,5 értéket vesz fel, azaz 50%-ra becsüli a csoportosítás hatását, akkor is, amikor mesterségesen létrehozott független adatok jelentik a számítások alapját.

Vizsgálatunk szempontjából a fix tényezős modell bemutatása ugyanakkor hiányosságai ellenére is mindenképpen alapvető jelentőségű, mivel elemzési szempontból egy a szociológusok körében általánosan bevett és ismert eljárásnak tekinthető, valamint statisztikailag is az alapját jelenti a további, alkalmazott mutatóknak.

ICC- intraclass korrelációs együttható

Az ICC mutató alapvetően a válaszadók egyfajta relatív következetességére próbál számszerűen utalni. Jelentősége elsőrendűen az olyan tudományterületeken kimagasló – és ezért jól kutatott –, ahol az adatokban meglévő csoportosítás – pl.: hierarchikus szervezetek elemzése – természetes jelenség. Az intraclass korreláció a többszintű (multilevel) modellek alkalmazása esetén annak egyik alapvető indikátoraként is használható, hogy a különböző szintek (levels) közül melyek azok, amelyek az adatok strukturális elemzésekor szerepet játszanak (random tényezős modellek szempontjából lásd: Pinheiro–Bates 2000).

Mindenképpen külön érdemes foglalkozni az ICC értékek magyarázatával is, mivel legalább két különböző kontextusban is értelmezhetőek: a csoportátlag megbízhatóságának mértékeként, illetőleg a függetlenség hiányának fokmérőjeként. Mint „megbízhatósági” (reliability) mutatószámra olyan értelemben utalhatunk, mint annak a mértékére, hogy a csoporton belüli válaszok mennyiben tekinthetőek konzisztensnek (Kozlowsky–Hattrup 1992), amennyiben a konzisztencia mértékét a saját átlagtól való relatív eltérés mértékeként értelmezzük (Bliese 2000).

Ugyanakkor, ami a jelen elemzés számára fontosabb, az ICC értékét a függetlenség hiányának mutatószámaként is értelmezhetjük. Ez esetben az értelmezési hangsúly áthelyeződik, és így fogal-

mazhatjuk meg a kérdést: vajon a vizsgálati egységre (egyénre) mekkora hatással bír a csoporttagság? Ilyen módon annak mértékére szeretnék becslést adni, hogy az egyén döntésére a csoport befolyása milyen mértékű. Szerveztelemzési szempontból Bliese a mögöttes oksági mechanizmus tekintetében több példával is szolgál (bővebben lásd: Bliese 2000), ugyanakkor szociológiai, kapcsolathálózati elemzési szempontból akár kevésbé formális rendszerekre vonatkozóan is találhatunk magyarázatokat. (Ilyen módon kiemelkedően érdekesek például Angelusz és Tardos négy falu vizsgálata alapján levont következtetései, amennyiben a személyek településen belüli kapcsolathálózati pozícióját az egyéni döntést befolyásoló tényezőként értelmezik (Angelusz–Tardos 2009).

Az említett két fogalmat, a „megbízhatóság”-ot és a „összefüggőség”-et talán gyakorlati jelentőségük szempontjából lehet leginkább elkülöníteni: amikor az ICC értékét, mint megbízhatósági mutatót tekintjük, elsőrendűen arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy az adatok aggregálása után számíthatunk-e emergens jelenségek, azaz új típusú, aggregált elemzési szinten megjelenő összefüggések megjelenésére? (Így például míg az ICC 0 és 1 értéke esetén azonos eredményeket kapunk az aggregált és esetszintű változók korrelációjára, addig a köztes értékek esetén $0 < ICC < 1$) várható az aggregált változók kapcsán emergens jelenségek megjelenése [Bliese 2000].)⁶ Ezzel szemben, amikor az ICC értékét mint összefüggőségi értéket értelmezzük, lényegében arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon a célváltozó tekinthető-e a csoporttagság által befolyásoltnak?

Amíg longitudinális és geográfiai adatok esetében az összefüggőség mérőszámaként autokorrelációs értékeket tudunk számolni, amelyek révén bevett módon tesztelhetők az egyes megfigyelések közötti korrelációs struktúrák, addig az olyan esetekben, amikor az interdependencia a csoporttagság révén várható, a leginkább bevett eljárásnak az ICC értékek használata nevezhető. Az ICC abszolút értékben 0 és 1 közötti értéke annak indikátora, hogy a csoporthoz tartozásnak az egyének tekintetében mekkora a befolyásoló szerepe.

Habár az ICC kérdésfelvetése az eddig elmondottak alapján elsőre látszólag nem különbözik az ANOVA modell kérdésfelvetésétől, az alkalmazott képletek alapján értelmezési szempontból egyértelműen elkülöníthető attól.

Az ICC intraclass korrelációs mutató számítására több képlet is létezik, és azok egymáshoz való viszonya nem minden esetben lineárisan függvényyszerű. Mivel számunkra a vizsgálat szempontjára

6 Ez utóbbi jelenség részletes vizsgálata véleményem szerint mind a módosítható területi egység problematikája (MAUP), mind akár a Simpson-paradoxon vizsgálata kapcsán is további vizsgálódásokat igényelne.

ból a mutatóra elsőrendűen mint a függetlenség tesztelésének eszközére tekintünk, ezért részletesen csak az úgynevezett ICC fő indikátorral foglalkozunk, amely az irodalomban többek között ICC(1), vagy ICC(1,1) néven is ismert. Byrk és Raudenbush (Byrk–Raudenbush 1992) az ICC értékét úgy definiálják, mint a teljes varianciából a csoporttagság által kifejezett hányad, és matematikailag a random tényezős modellből (hierarchikus lineáris modell) vezetik le. Ilyen módon:

$$ICC = \frac{\tau_{00}}{\tau_{00} + \sigma^2} ,$$

ahol τ_{00} a csoportok közötti varianciát, míg a σ^2 a csoporton belüli varianciát jelenti. A random tényezős modell alapján számított ICC értékét interpretációs szempontból úgy is szokták értelmezni, mint azt az értéket, amely százalékosan kifejezi, hogy az adott individuális szintű célváltozóra mekkora befolyással bír a csoporttagság (Bliese 2000).

Ugyanakkor más szerzők (Bartko) közvetlenül az ANOVA modellből vezetik le az ICC értékét, és a következő definícióját adják:

$$ICC(1) = \frac{MS_{Between} - MS_{Within}}{MS_{Between} + [(k-1) \cdot MS_{Within}]},$$

ahol az $MS_{Between}$ és az MS_{Within} az eddigieknek megfelelően a csoportok közötti és csoporton belüli átlagos négyzetes eltérést jelentik, valamint a k a csoportméretet. (Különböző méretű csoportok esetén a k értéke vagy az átlagos csoportmérettel helyettesítendő, vagy szélsőséges különbségek esetére Bliese és Halverson alapján Blalock kompenzációs képlete ajánlható (Bliese–Halverson 1998):

$$k = (df_{Within} + (df_{Between} + 1)) / (df_{Between} + 1)$$

A legfőbb különbség a két modell között [továbbiakban: ICC és ICC(1)] a felvehető értékek tartományában keresendő: amíg az ANOVA modell alapján számított ICC(1) mutató a [−1; +1] tartományban vehet fel értékeket, addig a random tényezős ICC modell a [0; +1] értéktartományban. Az ANOVA alapú ICC(1) modell a minimumát akkor veheti fel, ha a csoportátlagok azonosak (

$MS_{Between} = 0$), míg a random tényezős modell alapján számított ICC a minimumát értelem szerűen a $\tau_{00}\tau_{00} = 0$ értéke mellett veszi fel.

Az elemzésben megtalálható számítások és szimulációk nagy része az R statisztikai programcsomagban készült.⁷ azon belül is elsőrendűen a „multilevel” csomag elemeit alkalmaztam (Bliese 2008). A tanulmányban alkalmazott módszerek jól dokumentáltak, mindenki számára szabadon hozzáférhetőek és megismételhetők.

Vizsgálat

A vizsgálat megtervezésekor alapvető célként az egymással összevethető és többszörösen ellenőrizhető design kialakítását tűztem ki célul.⁸ Ahogy már fentebb utaltam rá, ehhez a célkitűzéshez több különböző adatbázist is felhasználtam, ilyen módon a 2001-es településsoros népszámlálási adatokat, valamint három különböző többlépcsős minta révén létrejött állományt (EVS, WVS, DKMK). Ahhoz, hogy a különböző állományok összehasonlíthatóak legyenek, több adatbázis-transzformációt is végre kellett hajtanom. Így először is létre kellett hoznom a településsoros népszámlálási állományból egy elemzésre alkalmas teljes populációt tartalmazó rekonstruált adatbázist. Ezt ugyanakkor természetesen csak olyan felbontásban tudtam megtenni, ahogyan a népszámlálási adatok rendelkezésre álltak. Ilyen módon az iskolai végzettség mint elemezendő paraméter lett kiemelve, amely többszörösen is előnyösnek ígérkezett:

- az iskolai végzettség egy kemény változó, amelyre a vonatkozó vizsgálati eredmények egyértelműen relevánsak, hiszen az iskolai végzettség a legtöbb társadalomtudományi elemzés egyik alaptényezője
- az iskolai végzettség garantáltan minden adatbázisban megtalálható információ
- az iskolai végzettség kódolása kismértékű torzítás mellett standardizálható akár magas mérési szinten is.

7 Fontos megjegyezni, hogy a rekonstruált népszámlálási adatok elemzésének egy részére memóriaproblémák miatt az R2.14.1 nem volt alkalmas. Ezen részek elemzését, illetőleg néhány ellenőrző számítást SPSS-ben végeztem el.

8 A vizsgálati design kialakításában Rudas Tamás volt segítségemre, aki jól feltett kérdéseivel és éleslátásával segítette elő a kutatást. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani többszörös segítségéért!

Tehát jelen tanulmányban az iskolai végzettség településenkénti klasztereződési struktúráját vizsgáltam, olyan módon, hogy ehhez a feladathoz mind a négy adatbázisban létrehoztam az egységes „elvégzett iskolai osztályok száma” ('iskola') változót, illetőleg ezen dimenzió mentén rekonstruáltam a népszámlálási adatokból a teljes populációt.⁹

További alapkérdésként jelentkezett, hogy érdemes-e minden településre kiterjesztenem a vizsgálatot, vagy valamilyen szempontból érdemes szűkíteni a települések körét. A szűkítés mellett ugyanis több érv is szólt:

- Budapest és a megyeszékhelyek (illetve megyei jogú városok) a legtöbb mintában önreprezentálóak. Ebből adódóan az eredményekre gyakorolt esetleges torzítás feltehetőleg sokkal kevésbé érinti az ezen településről jövő válaszok körét.
- Amennyiben vizsgálatom során valójában a megfigyelések függetlenségének problémakörét szeretném a középpontba állítani, szemben valami globálisabb jellegű (például gazdasági) tényezővel, akkor elméletileg várható, hogy a kisebb településeken sokkal inkább a lokális viszonyok (pl.: faluközösség, civil társadalom, kapcsolathálózat) lehetnek hatással az egyéni döntésekre (így az iskolai végzettség tekintetében elvárt értékekre). Azaz elméleti szempontból a függetlenség hiányát elsősorban a kisebb települések esetén vártam.

Ilyen módon a vizsgálat során végül csak a kisebb településeket (azaz a városokat és a falvakat) tartalmazó adatállományokat használtam fel.

A) Az adatbázisok rendezése után minden adatbázisra lényegileg ugyanazon alapszámításokat végeztem el:

One-way ANOVA (F érték és a hozzá tartozó szignifikanciaszint)

Eta-négyzet értéke (mintavételi adatbázisok esetén súlyozva és súlyozatlan módon)

ICC(1) ANOVA modellen alapuló intraclass korrelációs együttható (mintavételi adatbázisok esetén súlyozva és súlyozatlan módon)

ICC – random tényezőös modellen alapuló intraclass korrelációs együttható (programozástechnikai okokból csak súlyozatlan módon).

9 A népszámlálási adatokkal szemben esetlegesen felhozható ellenérvként, hogy időben relatíve távol esik a másik három adatfelvételtől. Habár tényszerűen az adott időszakban trendszerűen nőtt a népesség iskolázottsága, és várhatóan részben területileg is átalakult annak szerkezete, ismervén a hazai adatok nagyfokú stabilitását, teljes bizalommal kijelenthető, hogy a vizsgálat során kiszámolt eredmények várhatóan csak csekély eltérést mutatnának akár egy friss, 2011-es – sajnos még rendelkezésre nem álló – népszámlálási adatbázishoz viszonyítva.

- B) Ahogyan az előzőekben felvázoltam, több tényező is amellet szolt, hogy az eredményeket permutációs próba segítségével is ellenőrizzem. Ilyen módon minden adatbázis esetén készültek szimulációs tesztek, amelyek során adottnak vettem az adatok eloszlását (iskolai végzettségek, településekről a megkérdezettek száma), de randomizálással pseudo- településkódokat hoztam létre, amelyekre újfent kiszámoltam a fenti mutatószámokat. Ezt a folyamatot minden adatbázis esetén 1000-szer megismételtem, majd az egyes szimulált adatokon kapott mutatószámok eloszlását vettem össze az eredetileg mért értékekkel. Az eredmények könnyed áttekintése érdekében a különböző szimulációs eredmények eloszlásait egymásra vetítve grafikusán is megjelenítettem.
- C) Az eredmények értelmezése közben felmerült a kérdés, hogy a kapott minták eredményei vajon valamiféleképpen specifikusaknak tekinthetőek-e, azaz mennyiben kapnánk hasonló eredményeket, ha a népszámlálási adatokon újra rekonstruálnánk ugyanazt a mintavételi design-t, amit az egyes adatfelvételek során alkalmaztak. Ennek érdekében az egyik technikailag megfelelő adatbázist,¹⁰ a DKMK-mintavétel eredményeit a népszámlálási adatok alapján megpróbáltam szimulációval rekonstruálni – a permutációhoz hasonló módon, 1000-szer megismételve a szimulált mintavételt. Ebből is származott tehát az egyes mutatók tekintetében egy-egy eloszlás, amit össze lehetett vetni a mért értékekkel, illetőleg azok permutációs eloszlásaival is.

Elemzés

A) Alapszámítások az egyes adatbázisokon

Ahogyan az 1b)–1d) táblázatokból látható, mindegyik F érték szignifikáns, tehát ezek alapján az iskolai osztály várható értéke tekintetében a települések különböznek egymástól. Az F értékek sorrendjének tekintetében (elméletileg az $F = 1$ érték a függetlenség indikátora) azt tapasztaljuk, hogy az EVS–DKMK–WVS–Népszámlálás sorrend alakult ki, tehát leginkább a népszámlálási adatok esetén várnánk erős összefüggést, míg az EVS esetén a legkevésbé.

¹⁰ A WVS esetén csak fiktív településkód állt rendelkezésre.

1a) táblázat: ANOVA tábla: Népszámlálási adatok

Népszámlálási adatok	Df	Sum.Sq.	Mean.Sq.	F value	Pr(>F)	Eta-square
Telep	3111	w2230395.157	716.9383	114.442	0.00E+00	0.0678
Residuals	4898164	30685212.22	6.264636			

1b) táblázat: ANOVA tábla: WVS

WVS	Df	Sum.Sq.	Mean.Sq.	F value	Pr(>F)	Eta-square
Telep	52	982.7	18.9	3.75	3.88E-15	0.2593
Residuals	557	2807	5.04			

1c) táblázat: ANOVA tábla: EVS

EVS	Df	Sum.Sq.	Mean.Sq.	F value	Pr(>F)	Eta-square
Telep	100	1148	11.48	1.818	6.60E-06	0.1767
Residuals	847	5349	9851			

1d) táblázat: ANOVA tábla: DKMK

DKMK	Df	Sum.Sq.	Mean.Sq.	F value	Pr(>F)	Eta-square
Telep	105	1230	11.712	2.381	1.97E-11	0.2420
Residuals	783	3851	4.919			

Ugyanakkor, ha megvizsgáljuk az ANOVA alapján számított eta-négyzet-értékeket, már más a sorrend, a Népszámlálás–EVS–DKMK–WVS sorrendet kapjuk. Ahogyan a korábbiakban szót ejtettem róla, az ANOVA modell és az eta-négyzet értékének megbízhatósága relatíve alacsony, hiszen többek között a csoportok mérete nagyon különbözik. Ebből adódóan a sorrendiség tekintetében

nem feltétlen értékelhetők az adott értékek, csupán csak figyelemfelkeltésül szolgálnak, amennyiben az eredmények arra utalnak, hogy az adatokban létezik a klasztereződés jelensége.

Annak eldöntésére, hogy valamiféleképpen megbízhatóbb becslést adjunk az interdependencia fokára, kiszámítottam a fent említett többi mutató értékét is (2. táblázat). A különböző mutatók értékei trendszerűen az eta-négyzet-mutatóval együtt mozogtak, tehát a fentebbi Népszámlálás–EVS–DKMK–WVS sorrend tűnik érvényesnek.

2. táblázat: Klasztereződési mutatók: népszámlálási adatok

	ANOVA-F	ANOVA-Pr	Eta-square	weighted-Eta-square	ICC1	weighted-ICC1	ICC-random-effects
Népszáml.	114.4421	0.00E+00	6.80%		6.70%		4.90%
WVS	3.7498	3.88E-15	25.90%	24.70%	19.30%	17.90%	19.50%
EVS	1.8177	6.60E-06	17.70%	20.40%	8.00%	11.00%	8.50%
DKMK	2.3812	1.97E-11	24.20%	25.10%	14.10%	15.20%	14.30%

Százalékosan tekintve, azaz arra a kérdésre keresve a választ, hogy a válaszok információtartalmának hány százaléka keletkezik a települések szintjén, a jelen adatokból még nem vonható le egyértelmű következtetés. Ami viszont talán egyértelműen kijelenthető, az az, hogy a teljes sokaság, azaz a népszámlálási adatok tekintetében is meglévő jelenséggel van dolgunk. További meglepőnek nevezhető jelenség, hogy a súlyozás alkalmazása révén egyértelmű eltérések tapasztalhatók az egyes paraméterek értékeiben, és ilyen módon sajnálatosnak mondható, hogy nem minden esetben volt lehetséges súlyozott becslések számítása.

B) A permutációs tesztek eredménye

A permutációs tesztek során minden adatbázis esetén 1000-szer elvégeztem a településértékek véletlenszerű összekeverését. Az eredményeket egyrészről táblázatokban is összefoglaltam [3a)–3c) táblázatok], amelyeket a 2. táblázattal összevetve tudunk számszerű következtetéseket levonni. Ugyanakkor ennél sokkal hatékonyabb megoldásnak ígérkezett a különböző eredmények grafikus összevetése, amelyek során egymásra vetítve láthatóak az egyes permutációs eloszlások hisztogramjai és az eredeti adatokban mért értékek (2a)–2f ábrák).

3a) táblázat: Permutációs eredmények: WVS

WVS	N	Range	Minimum	Maximum	Mean	Mean Std. Error	Std. Deviation	Variance
ANOVA-F	1000	1.350	0.501	1.851	1.013	0.007	0.214	4.590E-02
ANOVA-Pr	1000	0.998	0.000	0.999	0.490	0.009	0.295	8.701E-02
Etas-square	1000	0.103	0.045	0.147	0.086	0.001	0.017	2.745E-04
weighted- Etasquare	1000	0.101	0.052	0.154	0.095	0.001	0.017	3.018E-04
ICC1	1000	0.114	-0.045	0.069	0.001	0.001	0.018	3.396E-04
weighted- ICC1	1000	0.112	-0.037	0.076	0.010	0.001	0.019	3.732E-04
ICC- random- effects	1000	0.068	0.000	0.068	0.007	0.000	0.011	1.304E-04

3b) táblázat: Permutációs eredmények: EVS

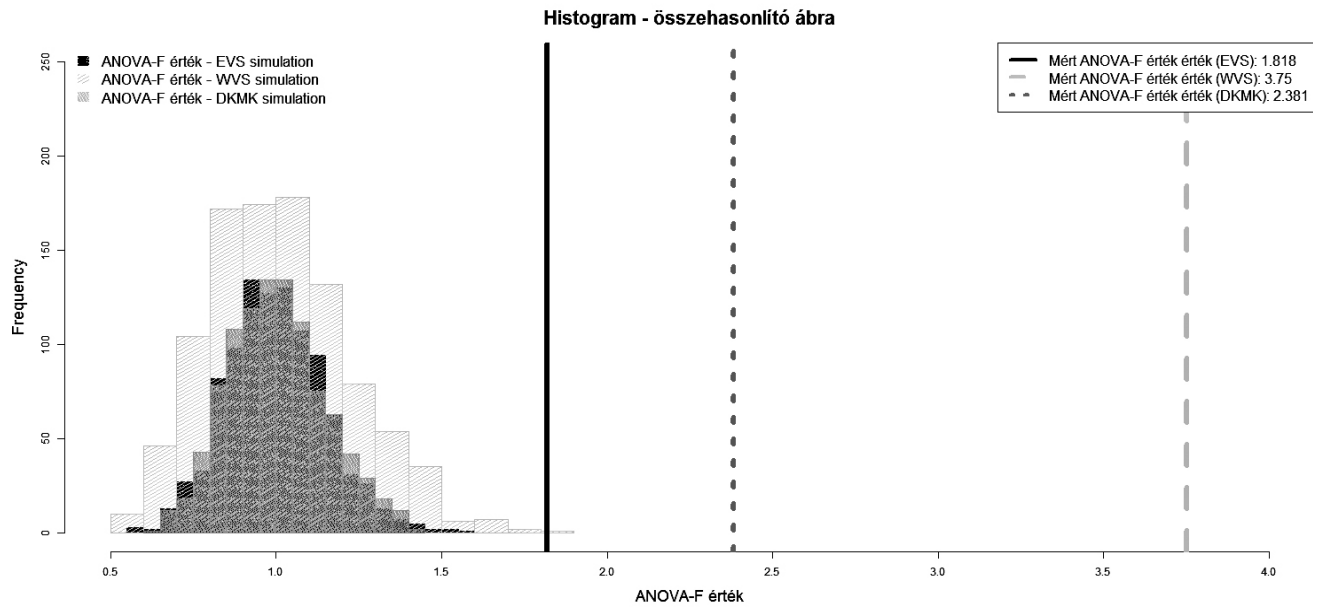
EVS	N	Range	Minimum	Maximum	Mean	Mean Std. Error	Std. Deviation	Variance
ANOVA-F	1000	1.027	0.556	1.582	0.999	0.005	0.151	2.292E-02
ANOVA-Pr	1000	0.999	0.000	1.000	0.504	0.009	0.289	8.336E-02
Etas-square	1000	0.096	0.062	0.157	0.105	0.000	0.014	2.031E-04
weighted- Etasquare	1000	0.118	0.081	0.200	0.133	0.001	0.017	3.021E-04
ICC1	1000	0.108	-0.050	0.058	0.000	0.001	0.016	2.585E-04
weighted- ICC1	1000	0.133	-0.027	0.106	0.031	0.001	0.020	3.840E-04
ICC- random- effects	1000	0.059	0.000	0.059	0.006	0.000	0.009	8.578E-05

3c) táblázat: Permutációs eredmények: EVS

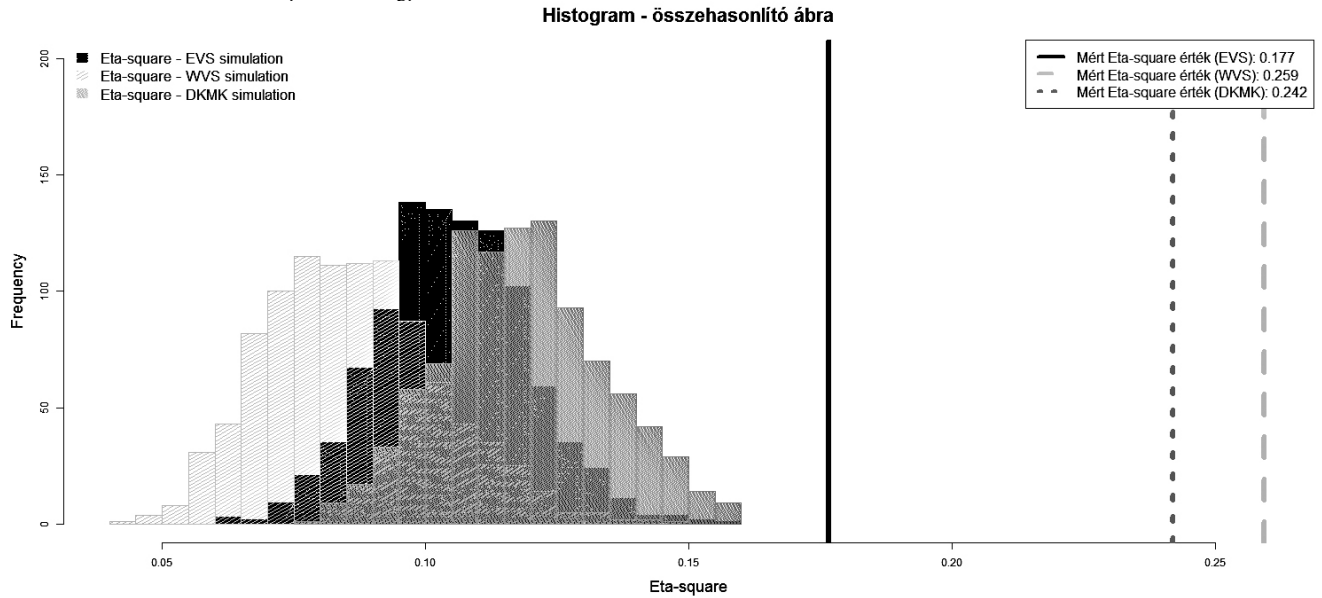
DKMK	N	Range	Minimum	Maximum	Mean	Mean Std. Error	Std. Deviation	Variance
ANOVA-F	1000	0.768	0.639	1.407	1.003	0.005	0.147	2.173E-02

ANOVA-Pr	1000	0.991	0.007	0.998	0.500	0.009	0.291	8.471E-02
Etas-square	1000	0.080	0.079	0.159	0.118	0.000	0.015	2.342E-04
weighted- Etasquare	1000	0.106	0.095	0.201	0.142	0.001	0.018	3.245E-04
ICC1	1000	0.091	-0.045	0.046	0.000	0.001	0.018	3.063E-04
weighted- ICC1	1000	0.121	-0.026	0.095	0.027	0.001	0.021	4.240E-04
ICC- random- effects	1000	0.046	0.000	0.046	0.007	0.000	0.010	1.066E-04

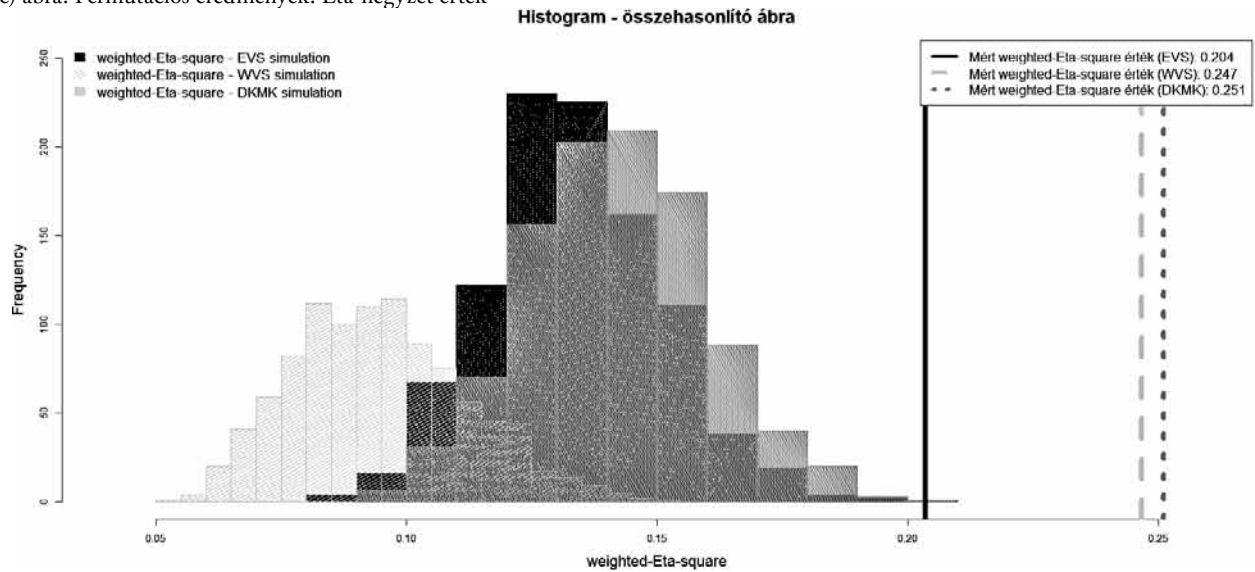
2a) ábra: Permutációs eredmények: ANOVA-F érték

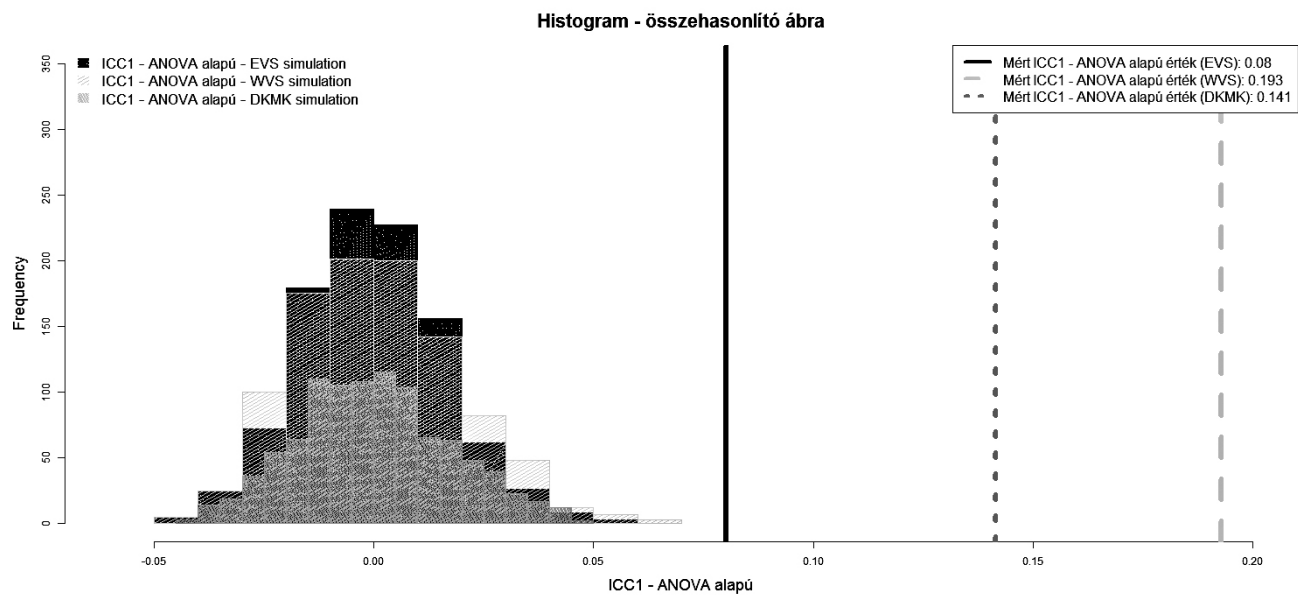
2b) ábra: Permutációs eredmények: Eta-négyzet-érték

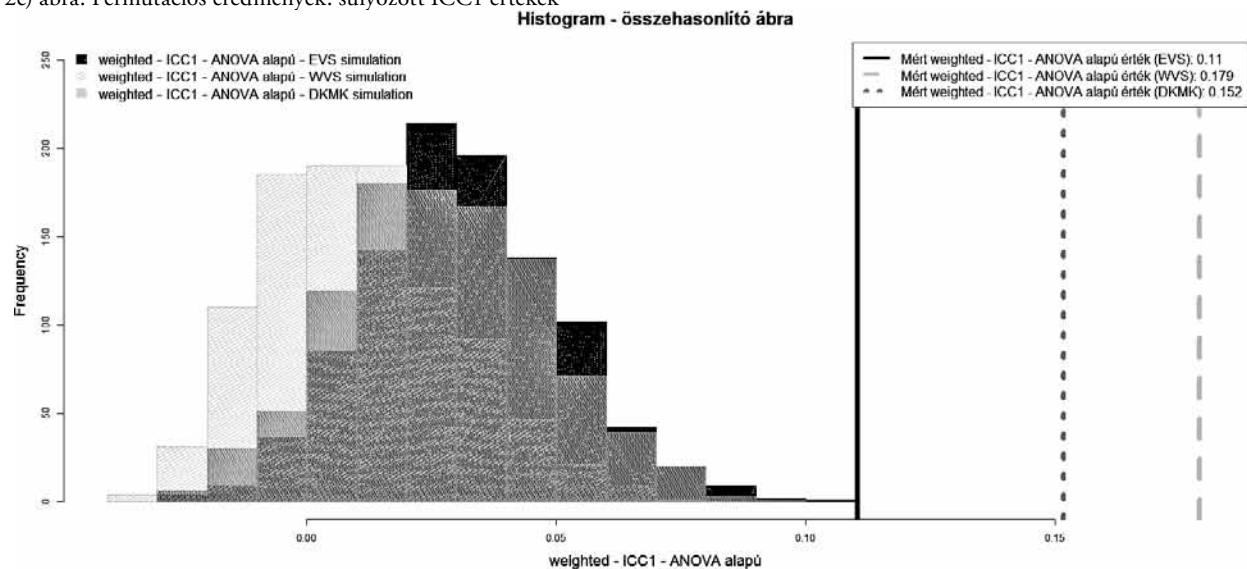
2c) ábra: Permutációs eredmények: Eta-négyzet érték

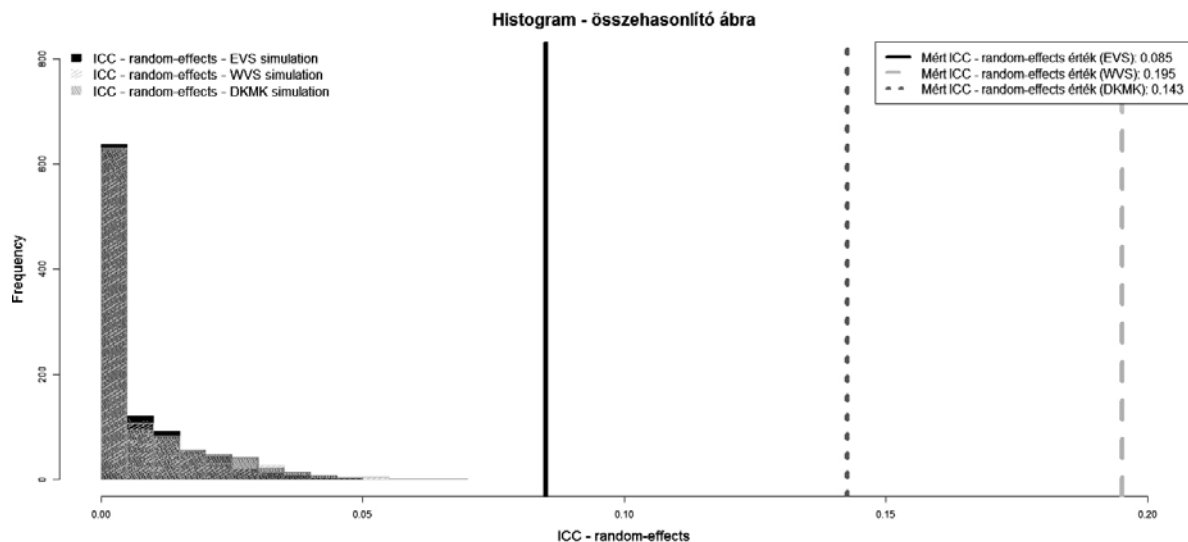
2d) ábra: Permutációs eredmények: ICC1 értékek

2e) ábra: Permutációs eredmények: súlyozott ICC1 értékek

2f) ábra: Permutációs eredmények: ICC értékek

A táblázatok és a grafikonok igazából túl sok magyarázatra nem szorulnak, hiszen rendkívül jól látszik, hogy a permutációs eredményekkel összevetve egyértelmű eltérés van a véletlen eloszlású adatok és a mért értékek között. (Ezeket az eltéréseket t-próbával is ellenőriztük, amelyeket itt terjedelmi okokból nem közlünk.) Az egyes mutatók permutációs szórása ugyanakkor nem azonos, és egyértelműen leginkább a random tényezős modellen alapuló ICC mutató diszkriminál. Az itt kapott eredményeket alapul véve, véleményem szerint, az ICC mutató értéke felel meg leginkább az eredeti kérdés, azaz az interdependencia mértékének becslésére.

C) A népszámlálási adatokon rekonstruált mintavétel – DKMK

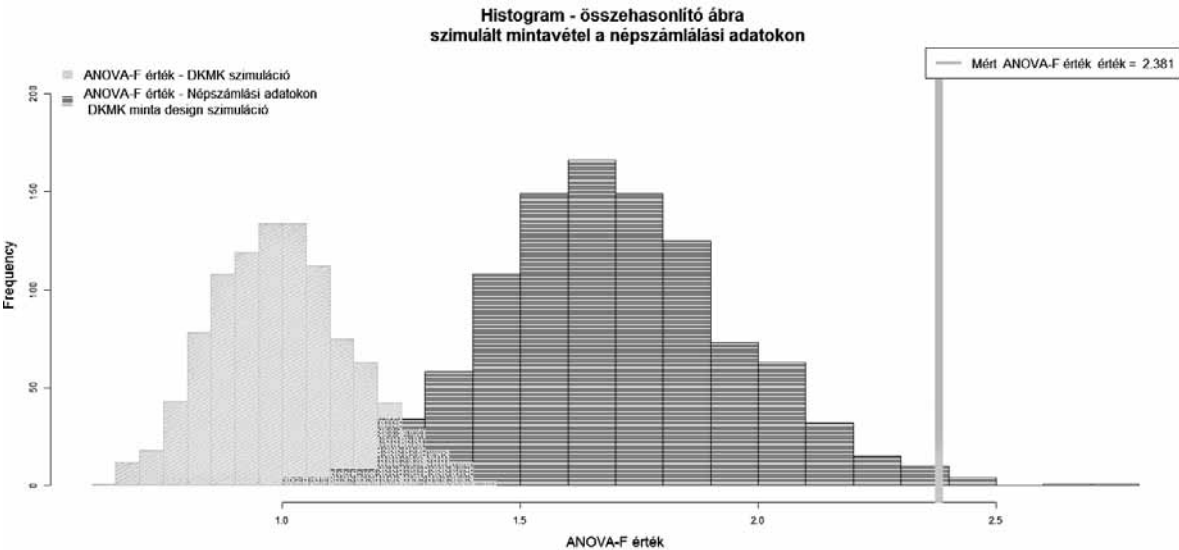
A jelen tanulmányban bemutatott utolsó vizsgálati eredmény annak a kérdéskörnek a megválaszolására irányult, hogy van-e a az alapadatokban meglévő klasztereződésen túl bármilyen speciális effekt a mintaadatokon. Ehhez a DKMK adatfelvétel települési változóit használtam fel, ami olyan szempontból is szerencsés választásnak látszik, hogy köztes erősségű klaszterezettségi értékeket mutatott a másik két adatfelvételhez viszonyítva. Az eredményeket itt is kétféle módon adom meg: egyrészt táblázatos

formában (2., illetve 4. táblázat), illetve grafikusan (3a)–3d) ábrák). Hasonló módon itt is ellenőriztem t-próbával az eltéréseket, és itt is minden esetben szignifikáns eltéréseket kaptam, bár az előzőekkel összevetve kevésbé határozottan. Ilyen módon úgy tűnik számomra, hogy a többlépcsős mintavételi designnak további torzító hatásai is vannak, amelyek okára nézvést további vizsgálatok szükségesek.

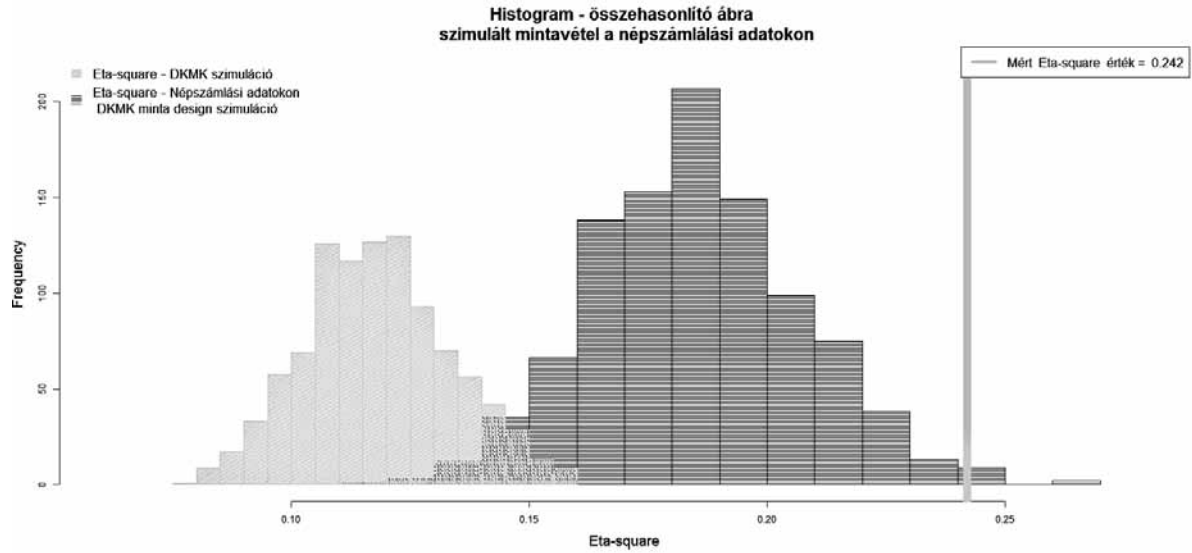
4. táblázat: Klasztereződési mutatók: rekonstruált szimulációs eredmények

DKMK min- ta design a népszámlálási adatokon	N	Range	Minimum	Maximum	Mean	Mean Std. Error	Std. Deviation	Variance
ANOVA-F	1000	1.694	1.012	2.706	1.700	0.008	0.251	6.275E-02
ANOVA-Pr	1000	0.452	0.000	0.452	0.006	0.001	0.026	6.997E-04
Eta-square	1000	0.147	0.120	0.266	0.185	0.001	0.022	4.891E-04
ICC1	1000	0.168	0.001	0.169	0.076	0.001	0.025	6.380E-04
ICC-random- effects	1000	0.168	0.003	0.171	0.073	0.001	0.026	6.727E-04

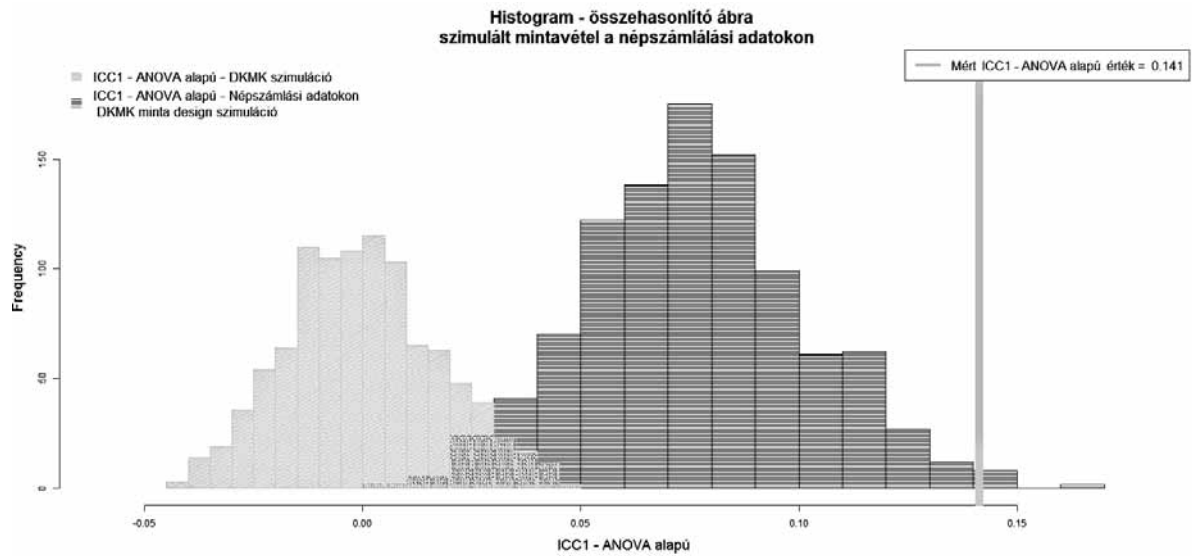
3a) ábra: Rekonstruált mintavétel: F értékek

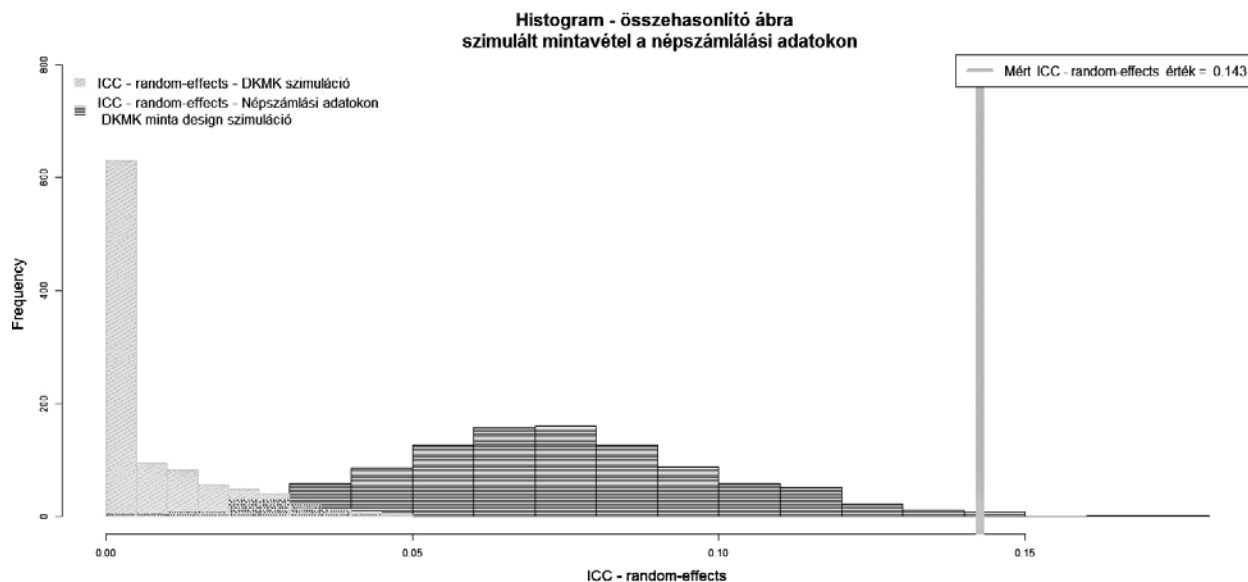
3b) ábra: Rekonstruált mintavétel: eta-négyzet-értékek

3c) ábra: Rekonstruált mintavétel: ICC1 értékek

3d) ábra: Rekonstruált mintavétel: ICC értékek

Összegzés

Az eredmények alapján egyértelműen beigazolódott az a hipotézisem, hogy a klasztereződés jelensége jelen van mind a többlépcsős mintavételi, mint a népszámlálási adatokban – legalábbis a kiemelten fontosnak nevezhető iskolai végzettség mutató tekintetében. A randomizációs szimulációs tesztek révén láthatóvá vált, hogy habár a különböző mutatószámok és mintadesignok alapján eltérések láthatók az egyes mutatószámok között – többek között beigazolvva Bliese-ék vizsgálati eredményeit az eta-négyzet-mutató gyengesége tekintetében –, az eltérések minden minta esetén olyan mértékűek, melyek nagyon nagy valószínűséggel nem származhatott a minták egyedi struktúrájából.

A felhasznált mutatószámok tekintetében az összes közül a random tényezős modellen alapuló ICC érték tűnik a leginkább stabilnak és robusztusnak, hiszen alig érzékeny a mintaszerkezetre, és a szimulációk során is leginkább konvergált az elvárt 0 értékhez

Az egyik minta, a DKMK népszámlálási adatok alapján történt rekonstrukciós szimulációja kimutatta, hogy a teljes sokaságban megfigyelthez képest a vizsgált minta jelentősebb klasztereződést mutat – legalábbis az iskolai végzettség településen belüli strukturálódását illetően. Ilyen módon tehát láthatóvá vált, hogy az adatok függetlenségének problematikája két szinten van jelen a többlépcsős adatokban:

- egyrészt, mint a forrásadatokban már önmagában meglévő adottság,
- másrészt, mint a speciálisan a többlépcsős mintában meglévő torzítás, amelynek oka jelen kutatás alapján nem azonosítható.

Az eredmények szociológiaelméleti értelemben is visszaigazolják a társadalom tagjainak függetlenségi szempontból elvárható hasonlóságát.

Jövőbeni célkitűzések

Mivel jelen vizsgálat egy a kérdéskör tekintetében mindenképpen hangsúlyos területre, a klasztereződés többváltozós modellekre gyakorolt hatására nem terjedt ki, ezért annak mindenképpen prioritást kell élveznie a jövőbeni kutatások során. Ugyanakkor a többváltozós kapcsolatokra gyakorolt hatások elemzése is több kérdéskörre bontható:

1. többváltozós többszintű modellek (mixed-effects models)
2. aggregált változókra gyakorolt hatások vizsgálata.

További módszertani szempontból ellenőrizendő kérdés, hogy a többlépcsős mintavételnek a klasztereződött társadalmi közegben történő alkalmazása vajon a mintavételi hiba tekintetében torzító hatással járhat-e, azaz a minták jóságát globálisan milyen mértékben veszélyeztetheti.

Mindezen említett területeken túl, vagy inkább azokkal párhuzamosan, ugyanakkor nem szabad egy további jelentős kérdésről, magáról a társadalmi térstrukturálódás kérdésköréről sem megfeledkezni, hiszen az adatok szisztematikus strukturálódása (lásd 1. ábra) egyértelműen nem csak települési szinten („mezo”) lehet jelen, hanem nagytérési („globális”) trendek is megfigyelhetők (Kmetty–Tóth 2011). Ilyen módon a jövőbeni vizsgálatok során mindenképpen legalább két-, de akár három- vagy többszintű modellek vizsgálatát javaslom, míg a térstrukturák feltárása tekintetében várhatóan az aggregált adatok alapján történő térklaszteres eljárások alkalmazása tűnik számomra elsőrendűen célravezetőnek.

- ANGELUSZ RÓBERT ÉS TARDOS RÓBERT (2009):** A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 18(2): 29–57.
- BLIESE, PAUL D. ÉS HALVERSON, RONALD R. (1998):** Group Size and Measures of Group-level Properties: An examination of eta-squared and ICC values. *Journal of Management*, 24: 157–172.
- BLIESE, PAUL D. (2000):** Within-group Agreement, Non-independence, and Reliability: Implications for Data Aggregation and Analysis. In: *Multilevel Theory, Research, and Methods in Organizations*. K. J. Klein– S. W. Kozlowski (szerk.). San Francisco, CA: Jossey-Bass, Inc. 349–381.
- BLIESE, PAUL D. (2008):** Multilevel: Multilevel Functions. R package version 2.3.
- BRYK, ANTHONY S., RAUDENBUSH, STEPHEN W. (1992):** *Hierarchical Linear Models*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- DUSEK TAMÁS (2004):** A területi elemzések alapjai. *Regionális Tudományi Tanulmányok* 10. Budapest: ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék.
- GRANOVETTER, MARK (1973):** The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360–1380.
- KMETTY ZOLTÁN ÉS TÓTH GERGELY (2011):** A politikai részvétel három szintje. In: *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.). Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 75–115.
- KOZLOWSKI, STEVE W. J. ÉS HATTRUP, KEITH (1992):** A Disagreement about within Group Agreement: Disentangling issues of consistency versus consensus. *Journal of Applied Psychology*, 77: 161–167.
- MONDAY, DENNIS, KLEIN GARY ÉS LEE, SUNNI (2005):** The Assumptions of ANOVA http://www-rohan.sdsu.edu/~cdlin/677/ANOVA_Assumptions.ppt.
- PINHEIRO, JOSE C. ÉS BATES, DOUGLAS M. (2000):** *Mixed-effects Models in S and S-PLUS*. New York: Springer-Verlag.

A NOTMAR adathiány-mechanizmus és a mixture modell

A tanulmány a jövedelemfelvétel példáján keresztül mutatja be az adatfelvételek torzítottságát. A torz eloszlást megpróbáljuk visszakorrigálni olyan külső adatfelvételekre és makroadatokra, melyek forrása nem survey. (1) Ezt követően a korrigált adatbázisban lévő adathiányokat visszahelyettesítjük, azaz imputáljuk, hogy ezzel a legteljesebb, legrealisztikusabb eloszlást becsülhessük (2) A korrigált, majd imputált eloszlást ezután beleillesztjük Rudas Tamás mixture modelljébe (3) Az eredmény képet ad arról, hogy a surveyek kínálta jövedelemfelvételek mennyire is feleltethetők meg a valóságnak.

Little és Rubin definíciója szerint az adathiány-mechanizmus nem MAR (NOTMAR), ha a megfigyelt esetek alkotta adathalmaz nem alkalmas az adathiány imputálására, mert az adathiány oka az adathiánnyal rendelkező változóban rejlik. Erre példa a jövedelem mértékét firtató kérdésre kapott válaszokban előforduló adathiány (Little–Rubin 1987). Egy 1998-as Ay–Vita-tanulmány szerint nemcsak hogy a válassz megtagadás aránya növekszik, hanem függvényszerű kapcsolat van a jövedelmek objektív növekedése és a jövedelmek szubjektív érzete, illetve az érzetek által torzított válaszok között is (Ay–Vita 1998). Ha szakértői becslések, infláló/defláló függvények használatát mellőzve elemezzük az eloszlásokat, akkor torz képet kapunk. A lakossági jövedelembecslések esetében egy survey adatfelvétel révén készített paraméteres becslésnek a teljes lakosságra vonatkoztatása nem egyezne meg a lakosságra vonatkozó, makroszintű, a nemzetgazdasági mutatókból képzett adatok révén előállított értékkel.

A survey módszertanában kevésbé jártas olvasók számára fontos taglalni, hogy az adathiány-probléma univerzális, szinte minden survey adatbázis rendelkezik vele. Az okok mellett fontos szempont annak mértéke. Az egyre növekvő mértékű hiány pedig egyre növekvő kezelési igényeket támaszt. Az 1% vagy ez alatti adathiányráta McDermit szerint triviális, az 1–5% közötti kezelhető. Az 5–15% közötti kezelése már szofisztikált módszerek használatát igényli, a 15% feletti pedig súlyos interpretálási problémákat vet fel (McDermit 1999).

A NOTMAR adathiány és adattorzulás mechanizmusának korrigálása

A jövedelembecslés NOTMAR adathiány mechanizmusának korrigálása alapvetően két lépcsőben történik, az első lépésben más, független adatfelvételek eredményeit kell begyűjteni, hogy lehetőleg pontos képet kapjunk a torzulás mértékéről és jellegzetességeiről. A második lépésben pedig egy becslésre lesz szükség, amely a külső adatokból származó információ segítségével egy deflációs függvényt állít elő a jövedelmet mérő változó torzulásának kijavítására.

A jövedelem becslésének érvényességét vizsgáló makrostatisztikai adatok

Az adatfelvételeket követő súlyozás régóta bevett korrigáló eljárás. Célja, hogy a mintában a legjellemzőbb és fontosnak ítélt reprezentativitást célzó paraméterek eloszlása ugyanaz legyen, mint az alapsokaságban. A klasszikus súlyozási eljárás igényli olyan adatok meglétét, amelyek a teljes populációra vonatkoznak. A makrostatisztikai adatok pontosságát illetően szintén élhetünk a gyanúval, miszerint azok sem képesek pontosan leírni az adott pillanatra vonatkozó helyzetet. Ebből a szemszögből nézve nem szolgálhatnák a viszonyítási alapot. Viszont léteznek olyan szakértői becslésen alapuló megközelítések, melyek a torzítások figyelembevételével igyekeznek ezeket kiküszöbölni.

A KSH háztartás-statisztikájának érvényességvizsgálatából származó eredmények jól illusztrálják a helyzetet, melyet a jövedelem mérése alapján történő becslés alkalmazhatóságának korlátai teremtenek.¹ (Révész 1995). Az alábbi táblázat a jövedelmek összetevőit ábrázolja a háztartás-statisztikákban és a makrostatisztikákban².

1 Az adatfelvételek 1983 és 1991 között kétévente történtek, és egyenként közel 12 ezer háztartásra terjedtek ki.

2 A makrostatisztikák előállításához Révész számos forrást használt fel, a népszámlálási adatoktól kezdve a Háztartás Panel adatain át az Adóhivatal és a Nemzeti Bank kiadványaiig.

1. táblázat: A jövedelmek összetevői a háztartás-statisztikákban és a makrostatisztikákban

Jövedelem	Háztartás	Makroadatok	Hányados (h/m)
	Statisztikai adatok (milliárd forint)		
Főkereset	724	840	0,86
Mezőgazdasági term.	105	80	1,31
Egyéb munkajövedelem	53	305	0,17
Munkajövedelem összesen	882	1224	0,72
Táppénz	14	31	0,45
Anyasági segély	2,5	5,2	0,48
Gyed, gyes	15	18	0,83
Nyugdíj	267	263	1,02
Munkanélküli-segély	11	15	0,73
Ösztöndíj	2,3	4,2	0,55
Családi pótlék	87	82	1,06
Egyéb segély	9,4	21	0,45
Transzferjövedelmek	14	279	0,05
Személyi jövedelemadó	148	172	0,86
Tb-járulék	78	80	0,98
Egyéb adók, illetékek	2	30	0,07
Nettó személyes jövedelem	1076	1661	0,65

A háztartás-statisztika és a makrostatisztika átlagosan vett torzulását mutatja a nettó személyes jövedelemre vonatkozó két statisztika hányadosa, ami 0,65. Vagyis a háztartásstatisztika által becsült jövedelmek a makrostatisztika által mért jövedelmeknek csak alig kétharmada. A legkisebb eltérés, és ennél fogva a legpontosabb becslés leginkább a nyugdíj, a tb-járulék és a családi pótlék esetén figyelhető meg. Viszont a háztartás-statisztika rendkívüli mértékben alulbecsüli az egyéb jövedelmek, a transzferjövedelmek, valamint az egyéb adók, illetékek kategóriába tartozó bevételek mértékét. Vannak tehát olyan pénzösszegek, amelyek vagy alulreprezentáltak a háztartás-statisztikákban, mint például az egyéb munkajövedelem kategóriába tartozó bevételek, vagy felülreprezentáltak, mint például a mezőgazdasági kistermelésből származó bevételek. A transzferjövedelmek háztartás-

statisztikában való aránya a leginkább alulbecsült, a makroadatoknak csak a huszadát volt képes kimutatni. A transzferjövedelmek alatt találhatók többek között a biztosítási kártérítések, a devizaszámlára való átutalások, valamint a kamat- és osztalékjövedelmek, melyeknek csak 1%-át lehetett kimutatni a háztartás-statisztikákban.

A makrostatisztikai adatok nemcsak a háztartások bevételeinek érvényességvizsgálatára, de kiadásaik ellenőrzésére is lehetőséget nyújtanak. Az alábbi táblázat a fogyasztás főbb tételeit ábrázolja a háztartás-statisztika és a Statisztikai évkönyv szerinti reprezentáltságban.

2. táblázat: A fogyasztás főbb tételeinek a Statisztikai évkönyv szerinti reprezentáltsága (milliárd forint)

Tétel	Háztartás-statisztika	Statisztikai évkönyv	Hányados (h/s)
Élelmiszerek	334	355	0,94
Vásárolt élelmiszerek	247	308	0,8
Saját termelésű élelmiszerek	87	47	1,85
Italok, kávé, tea, dohány	67	179	0,37
Ruházkodás	84	92	0,91
Tartós fogyasztási cikkek	52	129	0,4
Háztartási energia	89	86	1,03

A táblázat tanúsága szerint az élelmiszerek látszólagos reprezentáltsága egy alul- és egy felülreprezentáltságnak köszönhető. A saját termelésű és a vásárolt élelmiszerek értékében érzett és valós különbség ellentétes hatása kiegyenlíti egymást. A ruházkodás és a háztartási energiára való költség közel hasonlóan mutatkozik, a tartós fogyasztási cikkek viszont alulreprezentált.

Azt, hogy a jövedelem korrigálásának a kiadások pontosan és valósághűen mérhető adatain kell alapulnia, ezen a ponton el kell vetnünk, mert mint a táblázat tanúsítja, még a kiadások sem mérhetők pontosan. Ebből az következik, hogy mind a kiadást, mind a bevételt korrigálni kell, és ha ezek különbsége nem tér el egymástól, vagyis a háztartások kiadás/bevétele nem állandó deficitről tesz tanúbizonyságot, akkor, és csakis akkor lehet a becsléseket kielégítő minőségűnek tartani.

A jövedelem eloszlására vonatkozó korrigáló függvény

A külső adatbázisok, makrostatisztikák begyűjtése után a NOTMAR adathiány-mechanizmus korrigálására tett következő lépés a jövedelemkorrigáló függvény becslése.

Ezt a korrigáló függvényt Szabó „valódi” jövedelemszintre törekvő becslésére támaszkodva alkalmazzuk (Szabó 1996). A szerző az 1993. évi háztartás-statisztikai felvétel jövedelmi decilisenkénti átlagos jövedelméből kiindulva a jövedelmeket makroszintre szorozta fel; ezt követően a jövedelmi deciliseket kiegészítette egy deflációs függvénnyel. A deflációs függvény paramétereit felhasználta a GKI tanulmányát a rejtett gazdaságról (Árva–Vértes 1995).

Az 1993-as évi családi költségvetés egy főre jutó jövedelem-felhasználási adatai egész évre összegezve, decilisenként a következőképpen alakultak. Az alábbi táblázatokban lévő jövedelem- és fogyasztásértékek forintban értendők.

3. táblázat: A családi költségvetésnek egy évre vonatkozó egy főre jutó jövedelem-felhasználási adatai, decilisenként

Jövedelmi decilis	Az egy főre jutó		Fogyasztás a jövedelem százalékában
	éves fogyasztás, forint	éves jövedelem, forint	
1.	80801	61818	130,7
2.	93926	87290	107,6
3.	108278	101276	106,9
4.	114968	112685	102,1
5.	125348	123349	101,6
6.	137266	134588	102
7.	143840	137431	97,6
8.	160865	165418	97,2
9.	182055	191415	95,1
10.	250644	277051	90,5
Legfelső 1,5	349340	415076	84,2
Összesen átlagosan	139785	140223	99,7

A táblázat szerint az alsó decilis éves szinten megközelítően 3 havi fizetéssel adósodik el. Feltételezhetjük tehát, hogy az alsó decilis a bevallott összes jövedelme mellett szert tesz további bevételekre, melyekről viszont nem tesz említést.

A szerző decilisekkel dolgozik, mert megfigyelései szerint a jövedelmek differenciáltsága 1987 óta az adatok szerint számottevő módon nem változott, a 10. decilis átlaga 4,5-szerese a legalsó decilis átlagának. Ezzel szemben a szerző úgy véli, hogy a jövedelmi különbségek az adatok ellenére nagymértékben nőttek, célja lesz tehát ennek a nagyobb differenciáltságnak a létrehozása.

A makroszintre való felszorzás során a szerző abból indult ki, hogy a legalsó decilisben a kiadások közel 31%-kal magasabbak a bevallott jövedelemnél, és mivel hipotézise szerint az e jövedelmi szinten élőknek nincsenek megtakarításaik, melyekből fedezni tudnák a kiadási többletet, ezért azzal a feltevéssel élt, hogy az ide tartozók kiadási szintjét elfogadta és azt tekintette a jövedelmüknek. Ezért a legalsó decilist 1,25-tel szorozta fel, és lényegében innen indulva egy csaknem folyamatosan növekvő szorzószámot használt úgy, hogy az átlagos szorzószám 1,37 legyen. Az 1,37-es szorzó a más makroadatbázisból származó átlagérték és a háztartás-statisztika átlagának hányadosa volt. Az ilyen aszimmetrikus felszorzással a jövedelmi különbségek 4,5-szeresről 5,2-szeresre nőttek.

4. táblázat: A jövedelmi decilisek makroszintre hozása

Jövedelmi decilis	Éves jövedelem, forint	Szorzószám	Makroszintű adatok szerint, forint
1.	61818	1,25	77270
2.	87290	1,27	110850
3.	101276	1,30	131650
4.	112685	1,32	148750
5.	123349	1,34	165300
6.	134588	1,36	183050
7.	137431	1,37	202000
8.	165418	1,40	231600
9.	191415	1,42	271800
10.	277051	1,45	400500
Legfelső 1,5	415076	1,47	610150
Összesen átlagosan	140223	1,37	192000

A következő lépés a rejtett gazdaságból származó jövedelmek figyelembevétele volt. A rejtett gazdaság alatt a szerző azokat a gazdasági tevékenységeket értette, amelyek valamilyen okból nem kerültek bevallásra az adóhatóságnál. A már említett Árvay–Vértés-tanulmány kutatási eredményei szerint a rejtett gazdaság súlya 1992-ben Magyarországon a GDP 30%-a volt, de mivel a KSH GDP becslésében 15%-kal ez a volumen már benne foglaltatott, ezért már csak a további 15%-kal kellett számításba venni. Ezen megfontolások után a jövedelmek átlagosan 1,15-tel lettek felszorozva, szintén folyamatosan növekvő mértékben.

5. táblázat: A jövedelmek felszorozása a rejtett gazdaság súlyával

Jövedelmi decilis	Makroszintre felszorozott éves jövedelem, forint	A rejtett gazdaság szorzószáma	A rejtett gazdasággal is felszorozott jövedelem, forint	A felszorozott adatok a háztartás-statisztika százalékában
1.	77270	1,09	84224	136,3
2.	110850	1,1	121935	139,7
3.	131650	1,11	146131	144,5
4.	148750	1,13	168087	153,4
5.	165300	1,14	188442	152,7
6.	183050	1,15	210507	156,5
7.	202000	1,15	232300	157,5
8.	231600	1,16	268656	162,5
9.	271800	1,17	318006	166,1
10.	400500	1,18	472590	170,6
Legfelső 1,5	610150	1,19	726078	174,9
Összesen átlagosan	192000	1,15	220800	157,5

A fenti táblázatból látható, hogy a korrigált adatok az eredeti háztartás-statisztikai adatoknak átlagosan a másfélszeresére nőttek.

A szakértői becslések hipotéziseken alapulnak, és ebből a szempontból hipotetikusnak tekinthető az a módszer is, amellyel az értekezés NOTMAR adatait korrigáljuk. A NOTMAR adathiány-mec-

hanizmus modellezéséhez a TÁRKI 1993-as Magyar Háztartás Panel vizsgálatának randomizálva leválogatott 1000 megfigyelést tartalmazó almintáját használtuk.³

A TÁRKI 1993-as Háztartás Panel-adatai alapján (TÁRKI 93) az alábbi táblázatban látható fogyasztás-jövedelem hányados alapjául szolgáló éves makrofogyasztási adatok a fent említett Szabó-tanulmányból már ismertek. Az éves jövedelmi adat a TÁRKI 93 havi adatsorának 12-szerese. A táblázatból jól látszik, hogy a TÁRKI 93 éves jövedelmi adatai a háztartás-statisztikai adatokhoz hasonlóan szintén torzak, ugyanis az alsó 3 decilis fogyasztás-jövedelem hányadosa szerint azok a megkérdezettek, akik ezekbe a decilisekbe tartoznak, éves szinten az egy főre jutó jövedelmük bizonyos hányadával eladósodnak. Mivel Szabó hipotézise szerint az alsó decilisnek nincs megtakarított pénze, ami ezt a deficitet fedezni lenne képes, ezért arra a következtetésre kényszerülünk, hogy az ezekbe a decilisekbe tartozók éves makrofogyasztási adatai tükrözik a valóságot. Vagyis a korrigálás során az alsó decilisek fogyasztásai és jövedelmei egy szintre kerülnek. Ebben az esetben a legalsó decilisekbe tartozóknak éves szinten sem hiánya, sem megtakarítása nem lesz.

6. táblázat: A NOTMAR modellezés során használt adatok és a makroszintű adatok különbsége, decilisenként

Jövedelmi decilis	Az egy főre jutó		Fogyasztás a jövedelem százalékában
	éves makrofogyasztás, forint	Éves jövedelmi adatok TÁRKI 93, forint	
1.	80801	59993	1,35
2.	93926	89004	1,06
3.	108278	104566	1,04
4.	114968	116564	0,99
5.	125348	127645	0,98
6.	137266	137477	1,00
7.	143840	156249	0,92
8.	160865	177886	0,90
9.	182055	219650	0,83
10.	250644	319445	0,78
Legfelső 1,5	349340	581183	0,60
Összesen átlagosan	139785	154447	0,91

3 Az adatbázis forrása: <http://www.tarki.hu/hev/adatbazisok/mhp/d08.zip/view>. Az eredeti adatfile 8237 esetet tartalmazott, ebből 21,1% volt az adathiány, 19% system missing és 2,1% a nem válaszolt kategóriába tartozó. A leválogatás után 800 megfigyelésünk és 200 adathiányunk maradt.

Miután a fenti táblázat tanúsága szerint az adatok nem fedik a valóságot, meg kell próbálni azokat közelíteni a valósághoz. A korrigálás első szintje a TÁRKI által mért jövedelmek makroszintű jövedelmek szintjére emelése. A két különböző jövedelem mértéke közötti hányados szolgáltatta azt a szorzószámot, amely a TÁRKI 93-as jövedelmeket makroszintre emelte. A korrigálást csak abban az esetben végeztük el, amikor a TARKI 93 jövedelembecslése elmaradt a makrostatisztika által becsült mértéktől, ez az alsó 3 decilisben volt megfigyelhető, a többi esetben a súly 1 volt.

7. táblázat: A NOTMAR modellezés során használt adatok makroszintre hozása, decilisenként

Jövedelmi decilis	Éves jövedelmi adatok TÁRKI 93, forint	Szorzószám	Makroszintre hozott adatok, forint
1.	59993	1,35	80990
2.	89004	1,06	94344
3.	104566	1,04	108749
4.	116564	1,00	116564
5.	127645	1,00	127645
6.	137477	1,00	137477
7.	156249	1,00	156249
8.	177886	1,00	177886
9.	219650	1,00	219650
10.	319445	1,00	319445
Legfelső 1,5	581183	1,00	581183
Összesen átlagosan	154447	1,02	157499

A már makroszintre emelt jövedelmek további korrigálása a rejtett gazdaságból feltételezhetően származó jövedelmek hozzáadásával folytatódik. A következő táblázat a Szabó-tanulmányban említett rejtett gazdaságból származó jövedelmek Árvay–Vértes által becsült mértéke szerinti további korrigálás eredményét mutatja. A végső – a rejtett gazdaságból feltételezhetően származó anyagi javakkal is bővített – jövedelem és az eredetileg a Háztartás Panelben lévő jövedelmi adatok közötti hányados mutatja a teljes korrigálás mértékét. A TÁRKI 93-adatok szintjének közel 1,2-szerese a makroszintű becslés révén korrigált 1993-as éves jövedelem.

8. táblázat: A NOTMAR modellezés során használt TARKI 93-adatok makroszintre való teljes korrigálása, decilisenként

Jövedelmi decilis	Makroszintre felszorozott éves jövedelem, forint	A rejtett gazdaság szorzószáma	A rejtett gazdasággal is felszorozott végleges jövedelem, forint	Makroszintű éves fogyasztás, forint	A korrigált adatok az eredeti TÁRKI 93-adatok százalékában
1.	76882	1,09	84132	80801	1,47
2.	98218	1,1	107723	93926	1,17
3.	108580	1,11	120634	108278	1,15
4.	116968	1,13	131928	114968	1,13
5.	127645	1,14	145516	125348	1,14
6.	137477	1,15	158098	137266	1,15
7.	156249	1,15	179686	143840	1,15
8.	177886	1,16	206348	160865	1,16
9.	219650	1,17	256990	182055	1,17
10.	319445	1,18	376945	250644	1,18
Legfelső 1,5	581183	1,19	691607	349340	1,19
Összesen átlagosan	157499	1,15	181509	139785	1,17

A TÁRKI 93-adatoknak ezzel a komoly alulbecslésével kapcsolatban sem a TÁRKI, sem pedig más, a jövedelmi szintet mérni szándékozó közvélemény-, illetve piackutató intézet nem lehet felelős. A jövedelem megfigyelt és hiányzó adataira jellemző NOTMAR adathiány-mechanizmus torzító hatása az oka ugyanis annak, hogy amennyiben a jövedelemszintre van is megfigyelés, az a megfigyelés torz. Torz, mert a megkérdezettnek a saját anyagi erőforrásait firtató kérdésre adott válaszai bizonyos prizmán áthaladva kerülnek a kérdőív rubrikáiba.

Szabó által a rejtett gazdasággal is felszorozott éves jövedelem átlaga 1993-ban Magyarországon 220 800 forint volt. A TÁRKI 93 adatbázisának megfigyelt és korrigált értékei átlaga 181 134 forint, ez 22%-kal kevesebb, mint Szabó által becsült összeg. Az átlagérték további korrekcióját már csak a 20%-os NOTMAR adathiány-mechanizmusú adathiány-imputálásai révén megjelenő új értékektől várhatjuk.

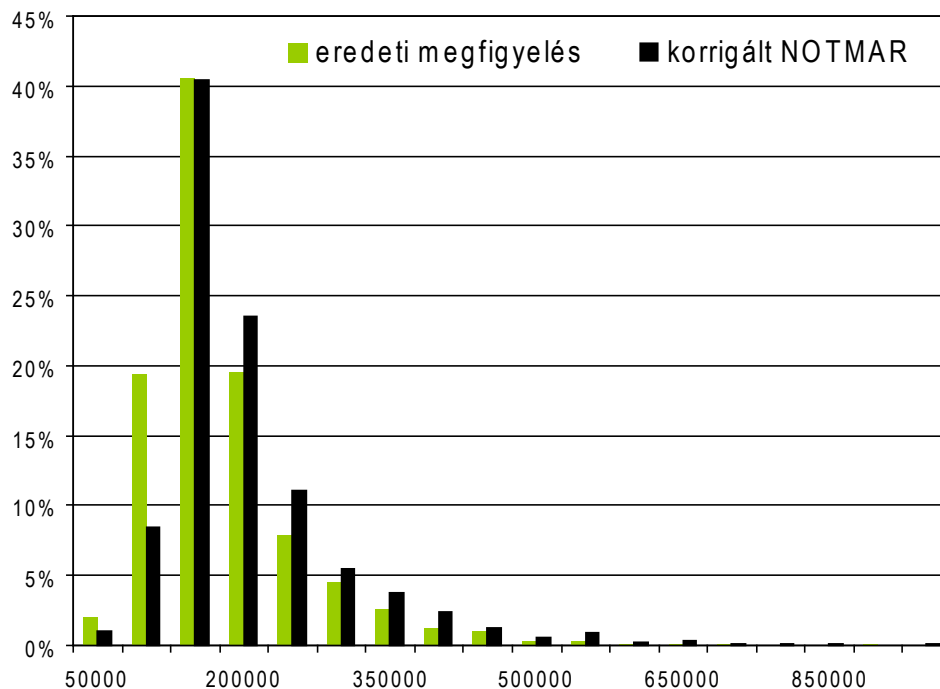
A NOTMAR adathiány-mechanizmus modellezés célja, hogy bemutassa az imputálás révén kialakítható eloszlások és az adathiányokat figyelmen kívül hagyó eljárások közötti különbségeket. Emiatt az alább bemutatandó AC, CC és W eljárások során nem a fent már bemutatott korrigált

jövedelemváltozót használjuk, hanem csak az adatbázisban megfigyelhető eloszlásokból vonunk le következtetéseket. Az imputálás esetében viszont tekintettel leszünk az adathiány-mechanizmus NOTMAR jellegzetességeire, emiatt már a korrigált jövedelem-eloszlást tekintjük az imputálás alapjának.

Imputálási eljárások modellezése 20%-os NOTMAR adathiány-mechanizmussal rendelkező adatbázison

A 20%-os eredeti adathiányos változó és a NOTMAR adathiány-mechanizmussal rendelkező változó eloszlása az alábbi ábrán látható. A korrigálás miatt 17 százalékkal nőtt a jövedelem átlagértéke. Látható, hogy a korrigálás miatt az eloszlás jobbra, a magasabb értékek felé tolódott el.

1. ábra: 20%-os adathiányos és a korrigált NOTMAR adathiány-mechanizmusos jövedelem eloszlása

Az NOTMAR adathiány-mechanizmus modellezésénél az egy főre kiszámolt éves jövedelem változójának imputálásai során négy magyarázó változót használtunk. Ezek a változók:

- Mennyi az összes kiadásuk egy átlagos hónapban?
- Mennyi a lakás havi rezsije?
- Háztartásnagyság?
- Voltak-e idén márciusban tartozásaik, adósságaik?

A megfigyelt jövedelemmel rendelkező esetek és az adathiányos esetek szignifikánsan különböznek. A NOTMAR adathiány-mechanizmus imputáláshoz használt változóinak eloszlásai nem voltak normális eloszlásúak. Az elvégzett Mann–Whitney-próbák szignifikáns kapcsolatot mutatottak az egy főre jutó éves jövedelem adathiányok nélküli és az adathiányokkal rendelkező része között.

A 20%-os NOTMAR adathiány-mechanizmussal rendelkező adatbázison történt imputálási eljárások összehasonlítása

Az alábbi fejezetben a 20%-os NOTMAR adathiány-mechanizmus során modellezett imputálási eljárásokat hasonlítjuk össze.

Az imputálási eljárásokat négy, logikailag különálló csoportban ábrázoljuk. A négy logikai csoport a következő:

1. Az első csoportba került eljárások a legegyszerűbb megközelítések közé tartoznak, ezek a CC, AC és a súlyozás. Ezek az esetek még nem imputálások, de mégis a hiányzó adatok ismeretében végzett eljárasmódok (Laaksonen 2000). A csoportban használt rövidítések:
 - Complete Cases, vagyis a listwise deletion: CC
 - Available Cases, vagyis a pairwise deletion: AC
 - Súlyozás: W.
2. Már az imputálási eljárások közé tartozik az átlag, medián és a módusz behelyettesítésének technikája; ez a második csoport. A csoportban használt rövidítések:
 - Átlag imputálás: MEAN
 - Módusz imputálás: MODUS
 - Medián imputálás: MEDIAN

3. A harmadik csoportba tartoznak azok az imputálási módszerek, amelyek az adathiányok helyére egy explicit modell alapján becsült értéket illesztenek (Little–Rubin 1987). Ilyenek a regressziós imputálás, a reziduálisokkal bővített regressziós imputálás, a reziduálisokkal bővített regressziós imputáláson alapuló többszörös imputálás (multiple imputation) és az elvárásmaximalizáló (expectation-maximization) E.M. eljárás. A csoportban használt rövidítések:
- Regressziós imputálás: REG
 - Reziduálisokkal bővített regressziós imputálás: REG+REZ
 - Reziduálisokkal bővített regressziós imputáláson alapuló többszörös imputálás: MI.
A REG+REZ tudja biztosítani azt a következetes, mégis random algoritmust, melyet egységesen tudunk alkalmazni az MI esetében. Itt a REG imputálás azért nem lenne hatékony, mert minden imputálási eljárásában ugyanaz lenne az adott becslés értéke.
 - EM algoritmus: EM. Ennek alapja a REG imputálás volt, az iterálási folyamat sikerét egy következetesen nem randomizált eljárással biztosítottuk.
4. A negyedik csoportba tartozik a valós, ténylegesen megfigyelt donorok adta imputálási módszer. Ez implicit modell. Az ebben a csoportban használt rövidítés:
- Real donor hot deck imputálás: HOT DECK.

Az imputálásban részt vevő magyarázó változók és az adathiány kezelésének különböző eljárásai által létrejött változók közötti korrelációt az alábbi táblázat mutatja.

9. táblázat: A magyarázó változók korrelációja 20%-os NOTMAR adathiány esetén, imputálásonként

	Az összes kiadásuk egy átlagos hónapban	A lakás havi rezsije	Háztartásnagyság	Voltak-e tartozásaik	Elemsszám
Eredeti eloszlás	0,19	0,09	-0,24	-0,12	800
Korrigált NOTMAR	0,19	0,09	-0,23	-0,11	800
CC	0,17	0,14	-0,23	-0,10	541
AC	0,19	0,09	-0,24	-0,12	800
W	0,19	0,09	-0,25	-0,12	796
MEAN	0,15	0,07	-0,21	-0,10	1000
MEDIAN	0,13	0,05	-0,22	-0,11	1000
MODUS	0,13	0,05	-0,22	-0,11	1000
REG	0,28	0,12	-0,25	-0,11	996
REG+REZ	0,26	0,11	-0,22	-0,10	996
MI	0,29	0,12	-0,23	-0,10	996
EM	0,28	0,12	-0,25	-0,11	996
HOT DECK	0,18	0,10	-0,19	-0,10	995

Ha az adathiány-kezelések és az imputálási eljárások miatt megváltozott korrelációs együtthatókat az eredeti, és nem korrigált adathiánymentes változó korrelációs együtthatóihoz viszonyítjuk, látható, hogy a négy regresszió alapú imputálási eljárás nem okozott jelentős változást a regressziós becslésben részt vevő változók mentén a magyarázó változókkal való korrelációs együtthatókban.

10. táblázat: A magyarázó változók korrelációinak változása 20%-os NOTMAR adathiány esetén, százalékban

	Az összes kiadásuk egy átlagos hónapban	A lakás havi rezsije	Háztartásnagyság	Voltak-e tartozásaik	Átlagos változás
Eredeti eloszlás	100%	100%	100%	100%	100%
Korrigált NOTMAR	98%	95%	94%	94%	95%
CC	91%	147%	94%	80%	103%
AC	100%	100%	100%	100%	100%
W	99%	96%	104%	99%	100%
MEAN	78%	76%	85%	84%	81%
MEDIAN	69%	54%	91%	92%	77%
MODUS	68%	52%	92%	93%	76%
REG	143%	128%	101%	89%	115%
REG+REZ	136%	119%	92%	86%	108%
MI	149%	134%	96%	87%	116%
EM	143%	128%	101%	89%	115%
HOT DECK	93%	105%	78%	80%	89%

A korrigált, makrogazdasági adatok szerint felsúlyozott eloszlás különösen nem módosította az összefüggések erejét. A MEAN, MEDIAN, MODUS imputálási eljárások csökkentették az összefüggések erejét. A regresszió alapú imputálási becslések összességében erősítették, a HOT DECK imputálási eljárás pedig gyengítette az eredeti eloszláshoz viszonyított korrelációs együtthatókat.

Vizsgáljuk most meg az adathiányos változók, a különféle adathiány-kezelő módszerek és a különböző imputálási eljárásokkal kiegészített jövedelemváltozók átlagait, szórásait, ferdeségeit (skewness) és lapultságaikat (kurtosis).

A korrigálás utáni jövedelem-eloszlásból becslést végző imputálási eljárások közel 20%-kal magasabb átlaggal rendelkező jövedelemeloszlásokat hoztak létre.

11. táblázat: A különböző imputálási eljárásokkal létrehozott új változók eloszlásainak paraméterei 20%-os NOTMAR adathiány esetén

	Elemzés	Átlag	Szórás	Skewness	Kurtosis
Eredeti eloszlás	800	154447	88102	2,9	16,0
Korrigált NOTMAR	800	181134	103250	3,1	17,3
CC	541	160953	91914	3,1	18,0
AC	800	154447	88102	2,9	16,0
W	796	153071	87555	2,9	16,3
MEAN	1000	181134	92338	3,5	22,4
MEDIAN	1000	175143	93113	3,6	22,4
MODUS	1000	174541	93275	3,6	22,3
REG	996	181069	96107	3,2	19,1
REG+REZ	996	182950	106320	2,3	12,2
MI	996	181214	100129	2,9	16,1
EM	996	181069	96107	3,2	19,1
HOT DECK	995	181280	100072	2,8	15,9

A válaszok heterogenitását tekintve a REG+REZ, az MI és a HOTDECK imputálások teljesítménye a leginkább hasonló a korrigált NOTMAR szórásához.

A korrigált jövedelembecslés átlagát a komoly imputálási eljárások jól közelítették. A szórást tekintve a REG és az EM imputálások kisebb szórású változókat imputáltak.

12. táblázat: A különböző imputálási eljárásokkal létrehozott értékek M.A.D.-je 20%-os NOTMAR adathiány esetén

	Elemszám	Átlag	Szórás
Eredeti eloszlás	800	154447	88102
Korrigált NOTMAR	800	181134	103250
MEAN	200	181134	0
MEDIAN	200	151178	0
MODUS	200	148171	0
REG	196	180804	58730
REG+REZ	196	190362	118026
MI	196	181545	86469
EM	196	180803	58730
HOT DECK	195	181881	86053

Mivel az imputálás célja a NOTMAR adathiány-mechanizmusú modellezés esetében a jövedelemváltozó átlagértékének az emelése volt, elmondható, hogy a REG+REZ imputálás érte el e tekintetben a legjobb eredményt. Ez az eljárás a magyarázó változókkal való lineáris korrelációs együtthatók erejében sem tért el különösen.

A különböző imputálási eljárásokkal létrehozott értékek közötti korrelációs együtthatókat mutatja az alábbi táblázat. A REG és az EM imputálási algoritmusok voltak a lineáris korreláció szerint a legpontosabbak, a korrelációs érték itt 1.

13. táblázat: A különböző imputálási eljárásokkal létrehozott értékek közötti korrelációs együtthatók 20%-os NOTMAR adathiány esetén

	REG	REG+REZ	MI	EM	HOT DECK
REG	1,00	0,55	0,75	1,00	0,15
REG+REZ		1,00	0,75	0,55	0,22
MI			1,00	0,75	0,11
EM				1,00	0,15
HOT DECK					1,00

A HOT DECK és a REG+REZ, valamint a regresszió alapú imputálások – REG, REG+REZ, MI, és EM – közötti lineáris korrelációs kapcsolatok szignifikánsak. A többi imputálási esetben nincs szignifikáns, lineáris korrelációs kapcsolat.

A NOTMAR adathiány-mechanizmus imputálási eredményeinek összefoglalása

A NOTMAR adathiány-mechanizmus legfontosabb tanulsága az, hogy vannak olyan változók, amelyek nem képesek hitelesen tükrözni a valóságot. Ha az adatfelvétel segítségével politikai, gazdasági döntéseket kívánunk meghozni, akkor a torz adathiány-mechanizmus ellehetetleníti a döntési helyzetet.

Most tekintsük át az imputálási módszereket. A legfontosabb tanulság, hogy azok az adathiány-kezelő eljárások, melyek mögött nem állt korrigálás, torz képet adtak a valóságról. Amikor amellettt döntöttünk, hogy imputálásokat által megváltoztatjuk az adatbázist, részben jóváhagytuk azt a módszert is, hogy a kérdéses változót külső adatok alapján korrigáljuk. Ez a végrehajtott korrekció explicit módon az adatbázison kívüli forrásokra támaszkodott, az imputálási módszerek pedig a megfigyelt adatbázisból implicit módon becsülték az adathiányokat.

A első csoportba tartozó adathiány-kezelő módszerek a NOTMAR adathiány-mechanizmus miatt szükségképpen torz, következetlen képet alkottak a valóságról.

Az imputálási eljárások második csoportját alkotó, középértékeket behelyettesítő imputálási módszerek ebben az esetben is szükségtelenül egysíkú imputálásaikkal torzították a jövedelembecslést és a jövedelemmel vizsgált többi változóval való összefüggéseket.

A REG, a REG+REZ, az MI és az EM mind egymáshoz nagyon hasonló imputálandó értékeket adott.

A negyedik csoportot alkotó HOT DECK imputálás a regressziós eljárásokhoz képest szélesebb tartományból vette értékeit – az imputált értékek szórása nagyobb volt –, a becslésben részt vevő változókkal való korrelációja viszont csökkent.

Fent már jeleztük, hogy a rejtett gazdasággal is felszorozott éves jövedelem átlagát Szabó 220 800 forintban határozta meg (Szabó 1996). A TARKI 93-adatbázisban az éves jövedelem korrigált értékeinek átlaga 181 134 forint, ez pedig elmaradt a Szabó által becsült összegtől. Az átlagérték korrekcióját esetlegesen már csak a 20%-os NOTMAR adathiány-mechanizmusú adathiány imputálásai révén megjelenő új értékektől várhattuk. A REG+REZ, az MI és a HOT DECK imputálások emeltek ugyan az átlagértékeken, de a növekedés nem volt számottevő.

A decilisenkénti átlagértékek terén látható, hogy a TARKI 93 korrigálatlan jövedelemadatok nagyságrendekkel elmaradnak a korrigált makroadatokról. Emiatt a TARKI 93 korrigálatlan jövedelemadatoknak a teljes magyar lakosságra való paraméterezése hibás megoldáshoz, téves valóságábrázoláshoz vezet.

A korrigált TARKI 93 adatok már jobban közelítik a makroadatok eloszlását. A leghatékonyabb imputálási eljárások a korrigált eloszláson még jobban közelítették a makroadatok eloszlását.

14. táblázat: A makrogazdasági adatok, a TARKI 93 és az imputálások decilisei, forintban

Jövedelmi decilis	A rejtett gazdasággal is felszorozott makrojövedelem	TARKI 93 jövedelemadatok	A rejtett gazdasággal is felszorozott TARKI 93-adatok	REG+REZ	MI	HOT DECK
1.	84224	59993	84132	72516	80241	
2.	121935	89004	107723	105210	107033	107548
3.	146131	104566	120634	119487	121314	120096
4.	168087	116564	131928	132703	134173	132823
5.	188442	127645	145516	147099	147802	146487
6.	210507	137477	158098	162344	162564	159873
7.	232300	156249	179686	187284	184199	182645
8.	268656	177886	206348	220571	211678	212076
9.	318006	219650	256990	273628	255863	263265
10.	472590	319445	376945	382579	368958	370399
Legfelső 1,5	726078	581183	691607	652756	658014	652756
Összesen átlagosan	220800	154447	181509	184942	181753	181516

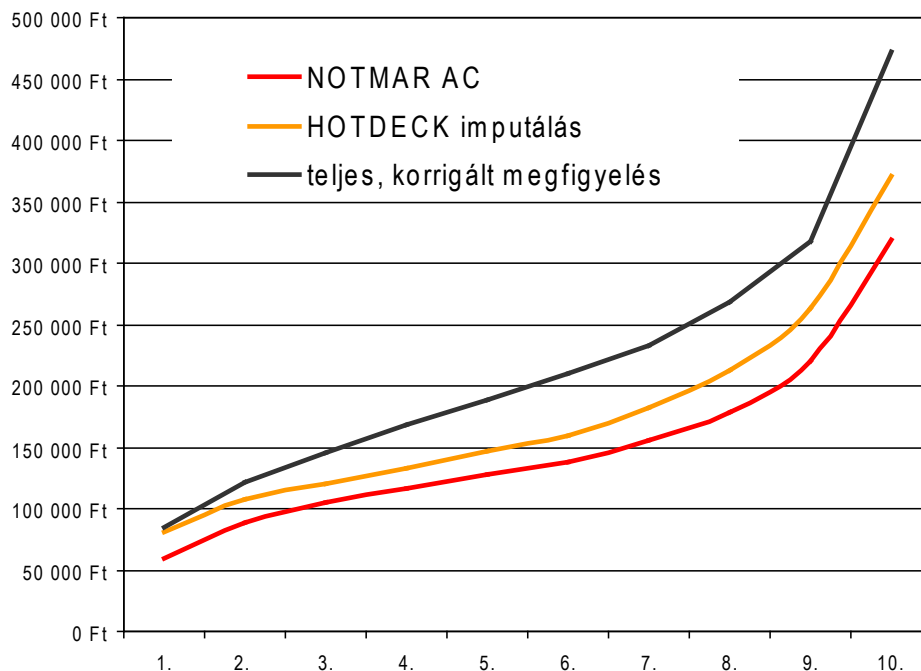
A TARKI 93 jövedelemadatok decilisenkénti eltérése enyhén növekszik, ahogy jövedelemdecilisenként haladunk a felső decilisek felé. A korrigált TARKI 93-adatok – rejtett gazdasággal is felszorozott, végleges TARKI 93-adatok – alulbecslése a középső decilisek esetében a leginkább szembetűnő. Az imputálási eljárások a magasabb jövedelműek nagyobb válaszmegtagadási arányára vonatkozó hipotézist alátámasztva csökkentették a felsőbb decilisek alulbecslését.

15. táblázat: A makrogazdasági adatok, a TARKI-93 és az imputálás decilisei a makroadatok százalékában

Jövedelmi decilis	A rejtett gazdasággal is felszorozott makrojövedelem, forintban	TARKI 93 jövedelemadatok	A rejtett gazdasággal is felszorozott, végleges TARKI-93-adatok	REG+REZ	MI	HOT DECK
1.	84224	71%	100%	86%	95%	96%
2.	121935	73%	88%	86%	88%	88%
3.	146131	72%	83%	82%	83%	82%
4.	168087	69%	78%	79%	80%	79%
5.	188442	68%	77%	78%	78%	78%
6.	210507	65%	75%	77%	77%	76%
7.	232300	67%	77%	81%	79%	79%
8.	268656	66%	77%	82%	79%	79%
9.	318006	69%	81%	86%	80%	83%
10.	472590	68%	80%	81%	78%	78%
Legfelső 1,5	726078	80%	95%	90%	91%	90%
Összesen átlagosan	220800	70%	82%	84%	82%	82%

A NOTMAR mechanizmusú adathiány esetében is egy összefoglaló ábrán igyekszünk illusztrálni, hogy ezen adathiány-mechanizmus modellezése során milyen volt az eredeti eloszlás, mi volt az adathiányok jellegzetessége, és milyen eredményre jutottunk az imputálási eljárások egyik jól teljesítő algoritmusával.

2. ábra: A NOTMAR adathiány-mechanizmus és az imputálás hatása az adatbázisra

A NOTMAR adathiány-mechanizmus esetében a megfigyelt esetek alkotta AC eloszlás nagymértékben alulbecsli a makrostatisztikák alapján feltételezhető eloszlást, a makrostatisztika szerint korrigált eloszlásból becsülő HOT DECK imputálási eljárás nagymértékben módosította az eredeti AC eloszlást.

A korrigálás és a HOT DECK imputálás együttese sem volt képes olyannyira módosítani az adatfelvétel eloszlását, hogy az jól becsülje a makrostatisztikák által valószínűsített eloszlást.

Mint fent azt már jeleztük, a NOTMAR adathiány-mechanizmus modellezése esetén lehetőség nyílik Rudas Tamás unit nonresponse-ra vonatkozó Mixture Model-jének bemutatására (Rudas 2005). A teljes populációra becsült eloszlás (T) a megfigyelhető (M) és a nem megfigyelhető (N) csoportokhoz tartozó esetek együttese révén számítható ki:

$$T = (1-p)M + pN$$

A NOTMAR adathiány-modellezés esetében a képlet paraméterei közül az eddig ismert elemek a T és az M. A T esetünkben a rejtett gazdasággal is felszorzott makrojövedelem, az M pedig a megfigyelt esetek. A megfigyelt eseteket a NOTMAR adathiány-modellezés esetében kétféle módon fejeztük ki: az egyik az AC esetek alkotta eloszlásbecslés, a másik pedig az előzetesen a makroeloszláshoz korrigált, majd az imputálások révén létrejött eloszlásbecslés.

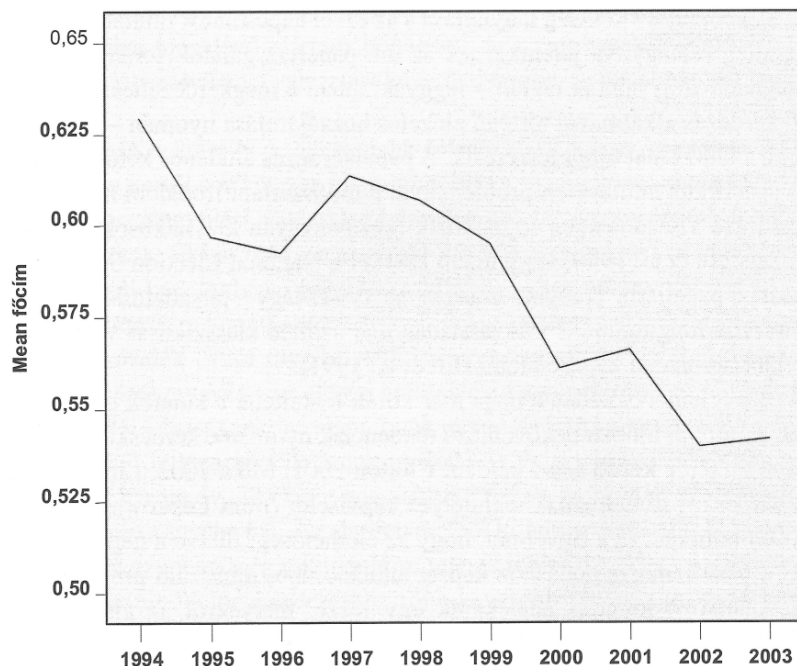
A modell felállításához a hiányzó paraméter a p , azaz a megfigyelhetőség szempontjából nem elérhető esetek aránya. Amennyiben ez megvan, a képletből már az $(1-p)$ és a nem megfigyelhető esetek eloszlása, vagyis az N kifejezhető.

A nem elérhető esetek arányára nézve az adatfelvétel során a mintavételi keretbe való nem bekerülés esélyét – p – figyelmen kívül hagyjuk,⁴ és feltételezzük, hogy a címlistába bekerült esetek reprezentálják a teljes populációt, vagyis az 1993-as magyar háztartásokat reprezentáló populáció megegyezik a vizsgálati populációt alkotó – a TARKI által használt – címlistával. Ebben a megközelítésben tehát az adatfelvétel során a nem elérhető esetek aránya – p – megegyezik azok arányával, akik bekerültek ugyan a főcímek közé, viszont nem válaszoltak a kérdőívre, illetve nem lehetett őket elérni.

1993-ban a nem elérhető esetek arányát – a p -t – a magyarországi nem válaszolás mértékét és alakulását vizsgáló Angelusz és Tardos elemzésből extrapoláltuk 1993-ra. (Angelusz–Tardos 2006).

⁴ Erről a témáról részletesebben lásd Pillók Péter: Nem mintavételi hibák a survey adatfelvételekben, kézirat (2010).

3. ábra: A főcímen elért megkérdezettek arányának alakulása 1994 és 2003 között két közvélemény-kutató intézet (Szonda Ipsos, Társki) felvételeinek egyesített adatbázisa alapján

A megfigyelhető esetek arányának – az $(1-p)$ -nek – a főcímen elért megkérdezettek arányát tekintjük. Angelusz és Tardos elemzéséből látható, hogy 1994 és 2003 között csökkent a válaszolási hajlandóság. Az értekezés során használt 1993-as adatfelvétel ideje nem illeszkedik az Angelusz és Tardos elemzése tárgyát képező intervallumhoz, emiatt az 1993-ban a főcímen elért megkérdezettek arányát becsülnünk kellett:⁵ 1993-ban a főcímen elért megkérdezettek aránya 64%.

5 A főcímen elért megkérdezettek arányát regressziós becslés révén extrapoláltuk. Erre azért volt szükség, mert a felhasznált adatbázis egy longitudinális vizsgálat egyik eleme volt, ezért a főcímeken való lekérdezés központi jelentőségű volt. A modellezés során emiatt az adatbázis értékeit ebből a szempontból nem vettük figyelembe.

A fent bemutatott paraméterek segítségével a nem megfigyelhető csoport eloszlásbecslése kifejezhető:

$$pN = T - (1-p)M.$$

Esetünkben a Mixture Model egység nem válaszolás (unit nonresponse) esetére alkotott és a megfigyelt és a hiányzó megfigyelések eloszlásbeli különbségeire vonatkozó állítását használtuk fel. Az eloszlások összehasonlítása során a gyakorlatban egy centrális tendencia-mutatót – az átlagot – használtunk. Az eloszlások információtartalmát az átlagértékre redukálva alkalmaztuk a Mixture Modelt

$$p\mu_N = \mu_T - (1-p)\mu_M$$

ahol p jelöli a főcímeken regisztrált nem válaszolás arányát; a μ_N a nem megfigyelhető csoport jövedelemeloszlásának átlagát; a μ_T a teljes populációra vonatkozó jövedelem átlagát – esetünkben ez a korrigált makrojövedelem átlaga –; és μ_M a megfigyelt csoport AC, illetve korrigálás után imputált átlagait. Tehát az adathiányokra vonatkozó egyesített modell (*Mixture Model of Missing Data*) a következő módokon írható fel a TARKI 93 AC esetében:

$$0,49 * \mu_N = 220\,800 - 0,64 * 0,8 * 154\,447$$

$$\mu_N = 290\,416$$

A TARKI 93 AC esetében a nem megfigyelhető esetek aránya (p) nagyobb, ugyanis a mintába bekerült megfigyelhető esetek (64%) (M) között 20%-os NOTMAR adathiány-mechanizmusú további adathiány van, emiatt az arány csak $0,64 * 0,8$. Ennek aránya tovább növelte a nem válaszolás arányát, az eredeti 36%-ról 49%-ra.

A nem megfigyelt esetek (N) jövedelemátlagja az AC eljárás mentén modellezve 290 ezer forint, mely majdnem a kétszerese a megfigyelt esetekből (M) számított átlagértéknek. Ez igazolja azt a hipotézist, miszerint a magasabb átlagjövedelműek felülreprezentáltak a nem megfigyelhető esetek (N) között.

A Mixture Model a rejtett gazdasággal is felszorozott TARKI 93-adatok esetében:

$$0,49 * \mu N = 220\,800 - 0,64 * 0,8 * 181\,509$$

$$\mu N = 262\,023$$

Látható, hogy a korrigált makroadatokról nyert eloszlás esetén az adathiányok Mixture Modeljében 10%-kal csökkent a nem megfigyelhető (N) eloszlás átlaga. Vagyis az adatbázisból való paraméteres következtetés javult ugyan, de a megfigyelhető és a nem megfigyelhető esetek közötti különbség továbbra is nagy maradt.

A REG+REZ imputálás esetében az adathiányok Mixture Modelje során a már az imputált, azaz eredetileg valószínűsített 36%-os főcímen regisztrált nem válaszolás arányát vettük alapul, emiatt a Mixture Model a következő:

$$\begin{array}{ll} 0,36 * \mu N = 220\,800 - 0,64 * 184\,942 & \mu N = 284\,548 \\ \text{Az MI imputálás esetében:} & \\ 0,36 * \mu N = 220\,800 - 0,64 * 181\,753 & \mu N = 290\,217 \\ \text{A HOTDECK imputálás esetében:} & \\ 0,36 * \mu N = 220\,800 - 0,64 * 181\,516 & \mu N = 290\,638 \end{array}$$

Az imputálásokra nézve elmondható, hogy annak ellenére, hogy az adatbázis alkotta megfigyelhető esetek (M) adta becslés közelített a teljes populáció paramétereire, nem volt képes olyan magas értékek imputálására, amelyek jelentős mértékben korrigálni tudták volna a megfigyelt mintát, ez a NOTMAR adathiány-mechanizmus jellegzetessége.

Hiába reprezentatív az adatfelvétel, hiába súlyozott az adatbázis, a kinyerhető becslések nem felelnek meg a valóságnak. Amikor ez nyilvánvalóvá válik, akkor két dolgot tehetünk:

1. Tudomásul vesszük az adatbázis, vagy csak bizonyos változók torz eloszlását, és az elemzést csak az adatbázisban található összefüggés-rendszerekre korlátozzuk. Az elemzésből nem teszünk a külső világra vonatkozó paraméteres megállapításokat. Az elemzésünkben nem lehet társadalmi, politikai, gazdasági, marketing megfontolásokat tenni. Az esetlegesen paraméteres adatfelvételtől így kényszerűségből nem paraméteres adatbázis jön létre. Viszont az adatbázisban lévő változók közötti asszociációk, tendenciák kevésbé sérülnek. Lehetőségünk van továbbra is társadalmi összefüggések kimutatására, társadalmi csoportok tipizálására, hisz ha néhány, esetenként nagy jelentőségű változó NOTMAR adathiánnyal rendelkezik is, nem minden változó eloszlása torz. A kisebb adathiánynak és torzítottságnak kitett változó szettek hatékony elemzést tesznek lehetővé.

2. Megismerjük az adathiányok torzított eloszlásának okait, és minden lehetséges külső és belső eszközzel igyekszünk azokat korrigálni. Ezen megközelítés szerint feltétlenül kell az adathiányokkal foglalkozni. Ez a módszer az esetlegesen paraméteres adatfelvételtől nem paraméteres módszerek segítségével ismét paraméteres adatbázist igyekszik létrehozni.

Irodalom

- ANGELUSZ RÓBERT ÉS TARDOS RÓBERT (2006):** Az elérhetőség és a válaszadói készség gyenge közegei – minta lemorzsolódás és trendszerű erózió panelfelvételek példáján. In: Mérésről mérésre, a választ kutatás módszertani kérdései. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.). Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány.
- ÁRVAY JÁNOS ÉS VÉRTES ANDRÁS (1995):** A magánszektor és a rejtett gazdaság Magyarországon. Statisztikai Szemle, június.
- AY JÁNOS ÉS VITA LÁSZLÓ (1998):** Egy kísérleti jövedelemi felvétel főbb tapasztalatai. Statisztikai Szemle, június.
- LAAKSONEN, SEPPO (1999):** How to Find the Best Imputation Technique? Draft for the 1999 November 28. Portland, Oregon, International Conference on Nonresponse.
- LITTLE, RODERICK J.A. ÉS RUBIN, DONALD B. (1987):** Statistical Analysis with Missing Data. New York: John Wiley.
- MCDERMEIT, MELISSA, FUNK, RODNEY, DENNIS, MICHAEL (1999):** Data Cleaning and Replacement of Missing Values.
- PAYNE, GREGORY (1986): TOM BRADLEY:** The Impossible Dream: A Biography Roundtable Pub. The chapter about Bradley Effect. (Chapter 16: 243–288).
- PILLÓK PÉTER (2010):** Nem mintavételi hibák a survey adatfelvételekben, kézirat.
- RÉVÉSZ TAMÁS (1995):** Háztartás-statisztika – érvényességvizsgálat. Statisztikai Szemle, január.
- RUDAS, TAMÁS (2005):** Mixture Models of Missing Data. Quality & Quantity, 39: 19–36.
- RUDAS, TAMÁS ÉS VERDES, EMESE (2011):** Model Based Analysis of Incomplete Data Using the Mixture Index of Fit, kézirat.
- SZABÓ SÁNDORNÉ (1996):** Becslés a „valódi” jövedelemszintre és -szóródásra. Statisztikai Szemle, január.

A narratív interjús helyzet mint kommunikatív cselekvés

A tanulmány az életvilág-rekonstrukció kidolgozás alatt álló módszerének elsődleges forrását, az autobiográfiai narratíva létrejöttét és megértését vizsgálja: az elbeszélés rekonstruálhatóság és előadását dramaturgiai cselekvésként, az ezt kísérő kölcsönös megértést lehetővé tevő, implicit és explicit egyeztetéseket kommunikatív cselekvésként értelmezi.

Mivel az élettörténeti elbeszélés narratív kijelentései egyszerre vonatkoznak az objektív, a társadalmi és a szubjektív világra, és egyszerre támasztanak különböző érvényességi igényeket, az interjúhelyzetben nemcsak a történetek igaz mivolta és valóságossága, megérthetővé tétele és megértése a kutató és a mesélő közötti egyeztetés tétje, hanem a múltról való tudás átadásának normatív helyessége is egyike az egyeztetés indítékainak. Ezen világra vonatkozások és érvényességi igények együttes jelenléte a kommunikatív cselekvési helyzetben elhangzó élettörténeti elbeszélésben teszi lehetővé a Másik közvetett, interpretatív megértését és a múltbeli életvilágok megkonstruálhatóságát.

A dolgozat megpróbálja feltárni az élettörténeti elbeszélés közvetett, interpretatív megértésének folyamatát: erőforrásait, hermeneutikai szakaszait, valamint a kutató megértő pozíciójának jellemzőit. Nyelv és kultúra mind az életvilágban, mind a kommunikatív tapasztalatban megkerülhetetlen: nemcsak közvetít a világról, hanem konstituálja is azt. A megértés a kutató nyelvi kompetenciájának és saját életvilágához kötődő hétköznapi (elméletelőttes) tudásának használatával lehetséges, ugyanakkor ez indokolja a narratív interjús helyzet fenomenológiai és hermeneutikai elemzését.

Mindezek reflexívvé tétele az előfeltétele az élettörténeti narratívumok kommunikatív adatokként történő felhasználásának, ahol a legfőbb módszertani kérdéseket a trauma élettörténetre (és az életvilágra) gyakorolt hatása, valamint az egyéni élettörténetekből a közösségre való következtetés elméleti megalapozása jelentik.

Alfred Schütz és Jürgen Habermas munkáira támaszkodva az életvilág egy olyan elsődleges valóságként határozható meg, amelyet a hétköznapi cselekvő készen talál: annak tárgyi, kulturális és társas összetevői a benne élők számára megkérdőjelezetlenül adottak és többnyire problémamentesek. Az életvilág a naiv otthonosság és a beavatkozásra képesség érzését kelti a benne élőkben: összefüggéseit csak annyira kell ismerni, hogy alakítani lehessen; ugyanakkor a külsődleges adottságként megjelenő értelemtelenség környezet behatárolja és módosítja is a cselekvéseket (Schütz 1984; Habermas 2011).

A hétköznapi tudás a folytonosság, a stabilitás és a kiszámíthatóság biztosításával mindaddig reflektálatlan marad, amíg eligazítást tud nyújtani. Az életvilág csak akkor tudatosodik, ha egy szelete valamilyen probléma gyújtópontjába kerül. „Az életvilág problémamentességét radikális értelemben kell venni. Mint életvilág, nem is válhat problematikussá, legfeljebb összeomolhat”² (Habermas 2011: 368).

Az életvilág a Másikat természetes adottságként tartalmazza. A Másik környezetként történő felfogása, azaz az interszubjektív posztulálása az alapja az életvilág interszubjektív és kommunikatív felfogásának,³ amelyben nyelvi közvetített megértés és együttműködés jöhet létre.

Az életvilág-rekonstrukció módszere a tapasztalati világot azonos struktúrák mentén tagoló, azonos nyelvi szabályrendszereket és jelentéseket használó tudásközösséget társadalomként fogja fel, melynek határait a közös nyelvet (nyelvjátékot) és tudáskészletet használók és értők jelentik. „Az életvilágot kulturálisan áthagyományozott és nyelvi szervezett értelmezési minták készleteként gondolhatjuk el” (Habermas 2011: 364). Az életvilág-rekonstrukció tehát egy olyan megértő szocio-

1 E tanulmány keretei között nem vállalkozom az életvilág-konceptiók részletes bemutatására, ezt már Sik Domonkos (Sik 2009) megtette e kötet oldalain. Habermas nyelvfilozófiai megalapozott életvilág fogalmából indulok ki, és ennek is csak a narratív interjúhelyzet és a kommunikatív cselekvés szempontjából meghatározó vonásait emelem ki.

2 Kiemelés az eredetiben – N. K.

3 Az életvilág-rekonstrukció módszertanának kidolgozásakor az életvilágot eleve interszubjektív, kommunikatív környezetként fogom fel, így nem foglalkozom Husserl tudatfilozófiai fenomenológiájával (Sik 2009), melynek középpontjában a transzcendentális ego értelemkonstitúciós tevékenysége áll. Arról, hogy Husserl „egológiája” mennyiben reflektál az interszubjektív problémájára, megoszlanak a vélemények (l. Némedi 2005; Sik 2009; Olay–Ullmann 2011). Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a világ csak egy adott tudat szempontjából történő konstitúciója nem ad magyarázatot a közös jelentések létrejöttére és az interszubjektív megértés folyamatára, így magát a narratív interjúhelyzetet sem lehetne értelmezni a keretei között.

lógiai megismerő pozíciót érvényesít, mely a közösség szemszögéből tesz kísérletet a cselekvések és szimbolikus rendszerek értelmezésére (Schütz 1984; Habermas 2011).

A társadalom életvilágként való felfogásához három fikció kapcsolódik (a cselekvők autonómiája, a kultúra függetlensége és a kommunikáció átlátszósága), együttesüket Habermas a „megértő szociológia hermeneutikai idealizmusaként” írja le (Habermas 2011: 360), rámutatva, hogy ezen három előfeltevés nemcsak az értelemmegértő megközelítésekben, hanem az élettörténeti elbeszélésekben is kimutatható.

A cselekvők autonómiájának feltevése a nem szándékolt következményeket és ezek intézményesülését (Sik 2009), voltaképpen a rendszert zárja ki a társadalom fogalmából. Valójában az egyének sohasem rendelkeznek teljes, mindenre kiterjedő kontrollal az események felett: élettörténetük sokkal inkább arról szól, miként vannak „történetekbe gabalyodva” (Habermas 2011: 380). Ezért nem lehet a társadalmat csak életvilágként konceptualizálni: az életvilág-rekonstrukció módszere csak bizonyos szorításokkal kivitelezhető. Még a vizsgált kultúra önértelmezésének szempontja is megköveteli a rendszer, mint a cselekvések háttéréül szolgáló és azokat korlátozó környezet, bevonását. Mivel az életvilág belső szemszögéből történő leírásakor a kultúra alapvetően külső kényszerektől mentes, autonóm tényezőként⁴ definiálódik, szükség van rekonstruktív leírásán túl újratermelési folyamatainak elemzésére is.

A kölcsönös megértésre irányuló folyamatok korrelátumaként felfogott életvilág feltárásához az intenciót kibontó narratívumok megértése visz közelebb, míg a nem szándékolt következmények intézményesedéseként előálló rendszer működését elsősorban megfigyelői pozícióból kidolgozott (okási) magyarázatok világíthatják meg. (Nem következik azonban ebből, hogy e kétféle magyarázat a megértésben feltétlenül elválasztható volna.) A kommunikáció átlátszóságának és a hermeneutika egyetemességigényének feltételezése teszi szükségessé a kölcsönös megértésre tett erőfeszítések

4 A kultúra függetlenségének fikcióján azt érti Habermas, hogy a cselekvési helyzetek értelmezése a résztvevők számára nem lehetséges életvilágon kívül, azaz a benne élők számára „hátról megkerülhetetlen látóhatárt képez” (Habermas 2011: 381).

A kultúra független változóként történő felfogását a kultúraszociológia Jeffrey Alexander által megfogalmazott erős programja körvonalazza. Ez a megközelítés a kultúra hétköznapi életben betöltött autonóm és konstitutív szerepét hangsúlyozza a jelentéstudajdonítás és -keresés aktusain keresztül, és egy olyan „sűrű leírást” szorgalmaz, mely a hétköznapi életre különféle szimbolikus tartalmak, kódok, szövegek és jelentések hálózataként tekint (Alexander 2003).

hermeneutikai elemzését: annak tisztázását, hogy milyen erőforrások teszik lehetővé a kommunikatív cselekvés során az indirekt megértést, és hol húzódnak a megértés határai.

Az interjúhelyzet mint kommunikatív cselekvés

A narratív interjú helyzet kommunikatív cselekvésként történő felfogását elsősorban az indokolja, hogy a kutatás fókuszában álló életvilág interszubjektíven és kommunikatív módon szerveződik, belső struktúrája, értelmi összefüggései csak kommunikatív tapasztalatokon keresztül hozzáférhetők (Habermas 1994).

Az életvilág és a kommunikatív cselekvés kölcsönösen feltételezi egymást: az életvilág azért képes problémamentes háttértudásként eligazítást nyújtani, mert biztosítja az interszubjektív jelentések érvényességét, melyek nemcsak a közös cselekvés, hanem az esetleges jelentéskeresés és -egyeztetés erőforrásaiként is szolgálnak. Azaz a benne élők nemcsak használják ezeket, hanem a problematikus helyzetekben képesek a jelentések interszubjektív érvényességéről kommunikatív úton megbizonyosodni vagy azokról egyeztetést kezdeményezni. A kommunikatív egyeztetésekhez az életvilág közös, reflektálatlan háttértudása jelenti az alapot, melynek mindig csak egy szelete képezheti az egyeztetés tárgyát. Ha nincs semmilyen közös kiindulópont az egyeztetéshez, az életvilág összeomlik: többé nem képes a cselekvéseket a közös jelentéseken keresztül összehangolni (Habermas 2011).

Ebben az értelemben tekinthető az életvilág és a kommunikatív cselekvés egymás komplementereinek: társadalmi együttműködés, illetve kölcsönös megértés vagy az életvilágot alkotó közös jelentések használatával, vagy – amennyiben a jelentések nem fedik kellőképpen egymást – kommunikatív cselekvés (jelentésegyeztetés vagy cselekvéskoordináció) révén valósulhat meg (Sik 2009).

A kommunikatív cselekvés elméletében a narratív interjú olyan kölcsönös megértésre irányuló (kommunikatív) cselekvésként fogható fel, mellyel a közös életvilág talajáról, annak konszenzuális (s ezért többnyire reflektálatlan) nyelvi és kulturális tartalmait felhasználva kezdeményez az egyik fél (a kutató) egyeztetést a számára ismeretlen múlttól. A másik fél (mesélő) tapasztalatainak megértése és megértetése megköveteli az egymásra hangolódást a kölcsönös helyzetmeghatározások során, melyek célja, hogy a múltbeli tapasztalatok átadásához az értelmezők megteremtsék vagy helyreállítsák a jelentések interszubjektív érvényességét (Sik 2009). Ezért nemcsak a közös jelentések lét-

rehozása, hanem már a „helyzetmeghatározás alkuja lényeges része a kommunikatív cselekvéshez szükséges interpretációs teljesítménynek” (Habermas 2011: 203).

Az értelmezési feladat mindkét fél számára az, hogy a helyzetnek a másik fél számára való jelentését oly módon vonja be saját helyzetértelmezésébe, hogy a revideált változatban az „ő” külvilágát és az „én” külvilágomat a „mi” életvilágunk hátterének segítségével a „világ”-gá viszonylagosíthassuk, s így elérjük, hogy egymástól eltérő helyzetmeghatározások kellőképpen lefedjék egymást (Habermas 2011: 88–89).

Az interjúhelyzetben tapasztalható implicit vagy explicit kommunikatív egyeztetés voltaképp a mesélő dramaturgiai cselekvését, élettörténetének megértését és megérttetését teszi lehetővé. Ennek során elsősorban az elővilág, azaz a mesélő múltbeli tapasztalatai képezik az egyeztetés tárgyát, ahol a múltból való szót értést a mai, közös életvilág teszi lehetővé, melynek reflektálatlan nyelvi-kulturális tartalmi (vagy már kommunikatív úton „meghosszabbított” közös jelentései) válhatnak a kölcsönös megértés erőforrásaivá.

A fentiekből következően csak azon narratív interjúk helyzeteket fogom fel kommunikatív cselekvésként, melyekben múltbeli, már érvényüket veszített (traumatizált) életvilágok (elővilágok) képezik az egyeztetés tárgyát. Mivel azok életvilágként, azaz megkérdőjelezetlen adottságként már nem léteznek, a bennük felhalmozott ismeretek és jelentések többé nem maguktól értetődőek: interszubjektív érvényességüket a közösség felbomlásával elvesztették: csak a mesélő visszaemlékezésével elevenednek meg, ezért nem vonhatók be evidenciaként a helyzetek értelmezésébe, ugyanakkor az ő reflexióin keresztül a megértéskeresés (Habermas 1994: 271) tárgyává válhatnak. Az egykori életvilág az élettörténeti elbeszélésben folytonosan egy már meghaladott, lezárt, többé nem érvényes összefüggérendszerként van jelen, amely éppen a mai életvilág tapasztalatainak és értelmi összefüggéseinek fényében bírálható.

Ugyanakkor nem csak a trauma teheti reflektálttá a múltbeli életvilágok már nem maguktól értetődő összetevőit. A múlt elbeszélése olyan narratív beállítódást tesz lehetővé, amely a lezárt cselekvés-összefüggéseket már eleve értelmezettként adja elő, „olyan kategóriákban írja le az eseményt, amelyekben azt megfigyelni lehetetlen lett volna” (Habermas 1994: 223). A traumát elszenvedő közösségek életvilága azonban a hétköznapi beállítódást érvénytelenítő trauma következtében vá-

lik egyszerre, drasztikusan és minden összefüggésében érvénytelenné (Alexander 2004). Ebben az esetben az életvilág összeomlik, nem pedig a hagyományokra adott lassú reflexiókkal változik. Az éles törés megváltoztatja a múlthoz fűződő viszonyt.

Még egy érvénytelenné vált, letűnt életvilág sem tehető közvetlenül kommunikatív cselekvés tárgyává, egyrészt azért, mert az a benne élők számára (akárcsak a nyelv) átláthatatlan: „totális és meghatározatlan, hézagos, de egyúttal behatároló” (Habermas 2011: 368) szerveződés, amely tetzés szerint nem tudatosítható és nem kétségbe vonható (Habermas 2011). Másrészt az az említett hermeneutikai fikció, miszerint a kultúra független az életvilágon belül, teljesen értelmetlenné teszi a laikus számára ezt a kérdést, illetve kutatási területet,⁵ mivel a cselekvési helyzeteket a résztvevők csak az életvilágon belül tudják értelmezni, a helyzetek látóhatárát nem tudják „hátulról megke-
rülni” (Habermas 2011: 381). A narratív interjús helyzetben a közvetettséget az élettörténet közép-
pontba állítása garantálja: a narratíva megalkotásának feladata helyettesíti a közvetlenül az életvilág
egészére történő reflexiót, ugyanakkor a visszaemlékezés erőforrása a bensővé tett kultúra, azaz az
egén részévé vált életvilág.

A kommunikatív egyeztetés során a feleknek nem egyenlő a múltból való tudása. A megértésre irányuló kölcsönös igyekezet inkább a múltból való „szót értésként” fogható fel, melyben az egykori és mai életvilág struktúrái (tér, idő, társasság) párhuzamba állítodnak,⁶ kijelölésre kerülnek azok a kö-
zös (az egyik fél számára adott, a másik fél számára megtanulandó) orientációs pontok, melyek lehe-
tővé teszik az élettörténeti narratívát előállító dramaturgiai cselekvés megértését és megértetését a
Másikkal. A múltból való kölcsönös szót értés tehát indirekt: a kölcsönös helyzetmeghatározásokban
és jelentésegyeztetésekben megy végbe, így akár egy idegen számára is biztosítja az interpretatív

5 A narrációban a kultúra egyszerre működik függő és független változóként. A mesélő kultúrájának leírásához ugyanabból a rend-
szerből merít igazolásokat, tehát a definiálandót a definiálandó részeivel magyarázza: egy szokás meglétét, azzal, hogy ez így volt
szokás, vagy más „nem volt divat”. Ezek az öntudatlan, önmagukba visszatérő hurkok egyszerre világítják meg a kultúra látszólagos
függetlenségét az életvilágban és a hétköznapi tudás szerveződési módját.

6 A kölcsönös megértésre tett erőfeszítéseket az interjús tapasztalatok is bizonyítják: a mesélők mindaddig nem folytatták tovább a
narrációt, amíg meg nem bizonyosodtak róla, hogy valóban el tudom helyezni térben (az akkori és a mostani sárbogárdi térben is) a
szóban forgó helyet, hogy átlátom az akkori életvilág társas összetevőit (emberi-rokoni kapcsolatok stb.). Mindehhez újra kellett ta-
nulnom Sárbogárd utcaneveit, folytonosan észben kellett tartanom rég nem élő és általam sohasem ismert emberek (beszédes) neveit,
főbb attribútumait. Így teremtődött meg a közös vonatkoztatási rendszer, melynek főbb dimenziói a tér, az idő, a társasság, s amelyet
számos kisebb hierarchikus szerveződés (tudás, presztízs, kapcsolati tőke) is árnyal.

megértés esélyét. Jóllehet az életvilág határait nem transzcendentálhatjuk, a helyzetek látóhatára a saját életvilágra vonatkoztatott megértésen keresztül szűkíthető vagy bővíthető (Habermas 2011).

A kommunikatív cselekvés során a felek „egyszerre vonatkoztatják magukat valamire az objektív, a szubjektív és a társadalmi világban” (Habermas 2011: 361), de mindig csak az egyiket hangsúlyozzák és teszik egyeztetés tárgyává, a többi formális világra vonatkozás mintegy erőforrásként a háttérben marad.

A traumatikus múltból való, kommunikatív cselekvésként felfogott beszéd egyszerre és tagolatlanul ágyazódik be az objektív, a társadalmi és a szubjektív (belső) világba, azaz nemcsak a történetek igazsága, megérthetősége, átadása és megértése a dramaturgiai és kommunikatív cselekvés tétje, mert a múltból való tudás átadásának normatív helyessége is a kommunikatív cselekvés indítékaihoz tartozik. Az interjúhelyzetben az érvényességi igények nem választhatók el egymástól: nemcsak az egykori életvilágot konstituáló implicit és explicit struktúrákról folyik egyeztetés, ami a kölcsönös helyzetmeghatározás első lépése, hanem a résztvevők hallgatólagosan arról is megegyeznek, hogy megértési és megértetési igyekezetük normatív helyes, azaz az interjúhelyzetben valami olyan hangzik el, amiről érdemes és helyes beszélni, az elhangzottak megtörténtek (igazak), és részét képezték az elbeszélő objektív és szubjektív világának (hitelesség). Ez teremti meg az expresszív önábrázolás és a múltból való kölcsönös megértés lehetőségét. A kommunikatív egyeztetésként felfogott interjúhelyzet egy negyedik (hermeneutikai) szinten, egyfajta explikatív diskurzusként is értelmezhető, melyben a felek egymással szemben az érthetőség érvényességi igényével lépnek fel. Utóbbit a „szimbolikus konstruktumok jólformáltsága” (Habermas 2011: 36), azaz az egymást kelloképpen lefedő helyzetmeghatározások és jelentéstartalmak interszubjektív érvényessége biztosítja.

A különböző világra vonatkozások és az érvényességi igények szétszálazása, valamint a múltbeli életvilágban eligazító tudás szerveződésének elemzése a hermeneutikai elemzés feladata.

Az élettörténeti elbeszélés három világba ágyazódása

Az élettörténetbeli események narratív ábrázolása mindhárom formális világra vonatkoztatást integrálja. Az elbeszélés olyan kijelentésekből épül fel, melyek az érthetőség mellett más érvényességi igényt is támasztanak (még ha a résztvevők csak az egyiket hangsúlyozzák is). A szót értéshez mind a négy érvényességi igény interszubjektív elismerése szükséges (Habermas 2011). „Nem jöhet létre például konszenzus, ha a hallgató fél elismeri egy kijelentés igazságát, de egyidejűleg kétségbe vonja a beszélő őszinteségét vagy megnyilatkozásának normatív helyénvalóságát” (Habermas 2011: 361).⁷

Az érvényességi igényeket tekintve az objektív, külső világra vonatkozó kijelentések igazak vagy hamisak lehetnek. A társas világra vonatkozóan alapvetően interszubjektíve érvényes, értékekre és normákra vonatkoztatott kijelentések tehetők, ezeket csakis a helyesség, helyénvalóság szempontjából lehet megítélni. Azok a kijelentések, amik személyes élményeket közvetítenek, csak a megnyilatkozóhoz hozzáférhetők, ezért ezek, mint expresszív önábrázolások, csak a hitelesség vagy az őszinteség kritériuma szerint mérhetők (Habermas 2011).

A biográfiai narratívumok vizsgálatakor Paul Ricoeur a referenciának három dimenzióját különíti el, megállapítva, hogy a referencia alapvetően az ember és a környezete (illetve önmaga) közötti közvetítésként fogható fel. A tulajdonképpeni referencialitás az ember és a világ között közvetít. Az emberek közötti közvetítés kommunikálhatóságnak, míg az ember és önmaga közötti közvetítés önmegértésnek tekinthető (Ricoeur 1991).

KCS vonatkozik (Habermas)	Közvetítés (Ricoeur)	Referencia (Ricoeur)	Cselekvéstípus (Habermas)	Érvényességi igény (Habermas)
Objektív világra	Ember-világ kapcsolat	Referencialitás Külső, történelmi referencia	Teleológiai, episztemikus	igaz
Társadalmi világra	Ember-ember kapcsolat	kommunikálhatóság	normavezérelt	helyes
Szubjektív világra	Ember – self kapcsolat	önmegértés	dramaturgiai	hiteles, őszinte

⁷ Kiemelés az eredetiben – N. K.

Ricoeur az élettörténeti narratíva ember és világ közötti közvetítéseit ugyanabban a vonatkoztatási rendszerben helyezi el, mint Habermas a kölcsönös megértést lehetővé tevő kommunikatív cselekvés formális világra vonatkozásait: voltaképpen nála is az objektív (ember-világ), a szociális (ember-ember) és a szubjektív (ember-self) világra vonatkozásokról van szó.

Úgy tűnik tehát, hogy a kommunikatív cselekvés fókuszában álló narratívum mindhárom világba beágyazott és mindhárom világ felé nyitott. Ekképpen a narratív életútinterjú felfogható alapvetően a mesélő élményeit, szubjektív világát kivetítő dramaturgiai cselekvésnek, melynek fő célja a mesélő és önmaga közötti közvetítés, valamint felfogható a szubjektum és az objektív világ kapcsolatát leíró referenciális szövegnek.⁸

A hármas világra vonatkozást szétszálazva az élettörténeti narratívumokban is megfigyelhető egy kimondatlan referenciális paktum (Lejeune, idézi Kövér 2007), miszerint a mesélő ugyan saját tapasztalatait és élményeit osztja meg a kutatóval (önmegértés, illetve a szubjektív világ kivetítése a dramaturgiai cselekvésben), ám mivel ez a történet az objektív és a társadalmi világba is beágyazott, kommunikálható és referenciális. Kommunikálhatóságát elsősorban a közös életvilág nyelvi-kulturális háttere, illetve a kommunikatív cselekvésben előálló közös jelentések biztosítják, másodsorban a mesélő életvilágai kulturális összefüggéseinek kimunkált narratív identitás. A szubjektív és az objektív világ közötti közvetítő szöveget az tartja össze, hogy az önmagáról beszámoló szubjektum csak egy bizonyos csoport tagjaként, egy interszubjektív nyelvi és kulturális tudás bázisából (életvilágból) kiindulva képes egymással összefüggő és érthető, azaz interszubjektíve érvényes kijelentéseket tenni.

Dantóra hivatkozva Habermas kiemeli, hogy a narratív kijelentések a „szociokulturális tények összességére vonatkoznak” (Habermas 2011: 372), szubjektíve és interszubjektíve érvényesek. Ez teszi lehetővé, hogy az egyén saját belső tartalmairól értelmesen beszélhessen.

Az elbeszélések nyelvtanáról leolvasható, hogy miként azonosítjuk és írjuk le az életvilágban fellépő állapotokat és eseményeket, hogy a csoporttagok közötti interakciókat hogyan fűzzük össze társadalmi terek és történeti idők bonyolult egységeivé, majd hogyan

8 A biográfiai narratívum referenciális szöveggént vagy önreferenciális (expresszív) textusként történő felfogása igen eltérő módszertani felfogásokhoz és megközelítési módokhoz vezet. A külvilágra vonatkoztatott önéletrajzi elbeszélések például egyfajta „referenciális paktumnak” köszönhetően alávethetők „igazságpróbának” (Kövért 2007: 107), míg az önreferenciális szövegek inkább hermeneutikai módszerekkel vizsgálhatók.

rakjuk sorba, s hogy az egyének cselekedeteit, valamint a velük történő eseményeket, a közösségek tetteit és az általuk elszenvedett sorsokat miképpen magyarázzuk meg a helyzetekkel való megbirkózás szempontjából (Habermas 2011: 372).

Más szavakkal, a kommunikatív racionalitás fogalma még az expresszív önábrázolásnál is garantálja a megérthetőséget, amennyiben a Másik kijelentései összekapcsolhatók valamilyen érvényességi igényrel, melyek az adott kontextusba visszahelyezve felismerhetővé válnak, és interszubjektív elismerés övezi őket (Habermas 2011).

A nyelv és a kultúra konstitutív jelentősége

Az életvilág lingvisztikai megközelítése lehetővé teszi, hogy a társadalmi cselekvések értelmét és a jelentések létrejöttét az interszubjektivitás szemszögéből vizsgáljuk, és az életvilágot végső soron „a kommunikatív cselekvés korrelátumaként” (Sik 2009: 128) fogjuk fel.

Kölcsönös megértés csak interszubjektív viszonyban, kommunikatív tapasztalattal lehetséges (Habermas 1994). Mivel azonban a nyelv és a kultúra egyszerre forrása és transzmissziós közege a kommunikatív tapasztalatnak, és mivel a nyelviileg közvetített kultúra áll az életvilág-rekonstrukció fókuszában, voltaképpen lehetetlen tőlük távolságot tartani, lévén ezek a kölcsönös megértésre irányuló interjúhelyzet reflektálatlanul kihasználta erőforrásai. Ebből következően a résztvevők nem tudják olyan világosan valamire vonatkoztatni magukat az életvilágban úgy, ahogy a kommunikatív cselekvés tiszta típusaiban vonatkoztatják magukat valamire az objektív vagy a társadalmi világban (Habermas, 2011).

...a résztvevők a nyelvvel és a kultúrával in actu nem tudnak ugyanúgy távolságot tartani, ahogyan ez a kölcsönös megértés révén a tények, a normák és az élmények összességénél lehetséges (Habermas 2011: 365).

Másképpen megfogalmazva, az életvilágban, illetve az interjúhelyzetben létrejövő „interszubjektív megértés szigorúan véve nem verifikálható” (Habermas 2011: 106). Mivel a narratív kijelentések

az életvilág szociokulturális valóságának egészére vonatkoznak, összetett érvényességi igényeket támasztanak, így pontosan nem megadható, hogy a közös tudáskészletet használók mire vonatkoztatják magukat az életvilágban a kommunikatív cselekvés során, és milyen explicit vagy implicit érvényességi igényeket támasztanak (Habermas 2011). A kulturális összefüggések felderítéséhez azonban még a fenomenológiai beállítottságú szociológusnak is vállalnia kell a kommunikatív tapasztalatot, melyre csak laikusként, cselekvési képességeit és nyelvi kompetenciáját használva tehet szert (Habermas 1994).

Az individuális életvilágok felépítését egyedül a társadalmilag megszokott kommunikációban ragadhatjuk meg, amelyek meghatározott szabályait azonban csak akkor tanulhatjuk meg, ha szisztematikusan részt veszünk a játékban (Habermas 1994: 168).

Az életvilág a jelentések interszubjektív érvényességére támaszkodva teszi lehetővé a kölcsönös megértést: az értelmet kereső kutatók nyelvileg megformált és kommunikatív módon közvetített adatokkal dolgoznak, és semmilyen módon nem tudnak „teljesen kilépni a kommunikáló partner szerepéből” (Habermas 1994: 155). „Ami a szubjektumot és az objektumot orvul összeköti, az nem más, mint egyáltalában mindenféle szociokulturális világ magától értetődőségei” (Habermas 1994: 156). A társadalomtudós csak úgy tud kilépni ebből a bűvös körből, ha tudatosítja magában a kortárs világ „szimbolikusan prestrukturált valóságát”⁹ (Habermas 1994: 281), és a hétköznapi jelentések felhasználásával, de azoktól távolságot tartva hozza létre a másodfokú (tudományos) konstrukciókat¹⁰ (Habermas 1994).

Abban az esetben, ha egy másik életvilág (elővilág) képezi az érdeklődés tárgyát, a kutatónak nem elég a másik, szimbolikusan strukturált valóságot a kommunikatív tapasztalatra lépve megértenie:¹¹ azt is tudatosítania kell, hogy a megértés nem nélkülözheti a fordítást, melynek kiindulópontját saját életvilágának szimbolikus összefüggései alkotják.

9 Az idézetet módosítottam – N. K.

10 Nemcsak Habermas, hanem Schütz is másodfokú konstrukcióként tekint a tudományos fogalomalkotásra, mely Giddens szerint kettős hermeneutikai feladat elé állítja a kutatókat (Habermas 1994; Schütz 1984b).

11 Habermas a történeti munkát, mivel azt nem kortárs megfigyelői pozícióból, ugyanakkor az értelmezés igényével végzik, *par excellence* kommunikatív tapasztalatszerzésként jellemzi (Habermas 1994).

A megértés specifikus problémája tehát abban áll, hogy a társadalomtudós nem „használhatja” ezt a kutatási tartományában „előtalált” nyelvet úgy, mint egy semleges eszköz. Nem „szállhat be” ebbe a nyelve anélkül, hogy ne vonatkoztatna vissza egy társadalmi életvilág hozzátartozójának kompetenciájára és elméletelőttés tudására, melyekkel laikusként intuitíve rendelkezik, s amelyeket elemzetlenül hoz magával a megértéskeresés folyamatába” (Habermas 1994: 285).

A fenomenológiai tudatosítást és a hermeneutikai vizsgálódást a kommunikatív cselekvésként fel-fogott interjúhelyzetben megkönnyíti, hogy a mesélő múltbeli tapasztalatai egy már lezárt elővilág összefüggéseiként értelmezhetők, amiket a kollektív trauma élesen (mintegy másik életvilágként aposztrofálva) megkülönböztet a mától, ezért még a nyelv és a kultúra közvetítése ellenére is távolságot lehet tőle tartani.

A nyelv és a kultúra konstitutív jelentősége azonban nemcsak hermeneutikai kihívások elé állítja a kutatót, hanem a letűnt életvilágok rekonstruálhatóságát is biztosítja.

Az élettörténeti narratívum éppen azért lehet a traumatikus életvilágok rekonstrukciójának elsődleges forrása, mert voltaképpen a kultúra nyelvileg megformált sűrítménye – tagolatlanul és egymásba gabalyodva tartalmazza azokat az érvényességi igényeket és formális világra vonatkozásokat, melyek együttes jelenléte az életvilág normatív-tudati integrációját végső soron biztosította. A szocializáció folyamán az egyén elsajátítja az életvilágot konstituáló tudáskészletet, melyet a visszaemlékezés során öntudatlanul beépít a narrációba – éppen azért, mert sem az elbeszélő formába öntéshez használt nyelvvel (és gondolkozásmóddal), sem a bensővé tett életvilág-struktúrákkal nem képes távolságot tartani. Minden élettörténetet mélyen átszőnek olyan kulturális elemek, amelyekhez csak valamely csoport tagjaként, a közös tudásban osztozóként jutunk hozzá.

A szocializáció az életvilág újratermelésének egyik kitüntetett dimenziója. A folytonosságot azzal biztosítja, hogy az életvilág struktúráit (kultúra, társadalmi integráció, szocializáció) reprodukálja az egyénben, azok személyisége részévé válnak (műveltség, társadalmi hovatartozás, személyes identitás) (Habermas 2011.) A narratív interjú helyzetben tehát a mesélő élettörténetének megformálásához az egykori életvilágot konstituáló szimbolikus tartalmakat értelmezési sémaként használja, miközben a visszaemlékezéssel – a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés újratermelő funkciója

révén – folytonosságot teremt az egykori életvilággal: feleleveníti, és a jelen szempontjából értelmezi az egykori kultúrát.

Míg a „világ felé forduló” interakciós résztvevők kölcsönös megértésre irányuló teljesítményeik révén újratermelik azt a kulturális tudást, amelyből merítenek, egyúttal újratermelik közösségi hovatartozásukat és identitásukat” (Habermas 2011: 374).

Összefoglalva úgy tűnik, hogy a narratív életútinterjú lehetséges és módszertani szempontból gyümölcsöző kommunikatív cselekvésként értelmezni. Ezt mindenekelőtt az életvilág interszubjektív és kommunikatív jellege, valamint a rekonstruálni kívánt kulturális és szimbolikus tartalmak (értelem), összefüggések sajátosságai indokolják. A fenomenológiai és hermeneutikai problémákat felvető narratív interjú helyzet felvállalását az teszi megkerülhetetlenné, hogy egy közösség önértelmezéséhez köthető, megértő szociológiai megismerési pozíció csak interszubjektív kommunikatív tapasztalatban lehetséges.

Az életvilág speciális szerveződési módja és kettős státusza (egyszerre a kutatás tárgya és közege [Habermas 1994]) miatt a narratív interjú helyzet csak kimondottan a narratív biográfiai módszerrel felvett interjúhelyzetekre szűkítve értelmezhető kommunikatív cselekvésként.¹² A konceptualizálás kutatásomban csak a traumatizált, kulturális sokkot elszenvedő közösségek életvilágának rekonstrukciójára szorítkozik, ahol a múltbeli magától értetődéseket a trauma már eleve érvénytelenítette. A narratív életútinterjú során még a már reflektálttá vált életvilág is csak közvetve, az élettörténet elbeszélésén keresztül válik kommunikatív egyeztetés tárgyává. A múltból való szót értés újratermeli a letűnt életvilágot: egyeztetés tárgyává teszi, ugyanakkor ezzel mintegy beemeli a jelenbe.

Az élettörténeti elbeszélés narratív kijelentései tagolatlanul tartalmazzák mindhárom formális világra vonatkozást és érvényességi igényt: együttesük biztosítja az egykori életvilág integritását, és teszi lehetővé annak rekonstrukcióját. Az élettörténet megkonstruálása csakis egy közösség tagjaként, annak sajátos tudáskészlete és világnézete szemszögéből lehetséges, mely az életvilág újratermelési mechanizmusain (mindenekelőtt a szocializáción) keresztül az egyén identitásának részévé válik.

12 Mivel ez a módszer biztosítja a legnagyobb szabadságot a mesélőnek saját élettörténete felépítésében. A módszerről bővebben: Rosenthal 1993; Breckner 1998.

A nyelv és a kultúra nemcsak a múltbeli életvilágban megkerülhetetlen, hanem reflektálatlan erőforrása a mai közös kortárs világban létrejövő kölcsönös megértési igyekezetnek is – elsősorban a közös jelentések és konszenzuális kulturális tartalmak révén. Az indirekt kölcsönös megértést lehetővé tevő nyelvi és kulturális magától értetődések tudatosítása megköveteli az interjúhelyzet elemzését: a kommunikatív cselekvésben részt vevő felek szerepeinek fenomenológiai azonosítását, valamint a megértés folyamatának hermeneutikai reflexióját.

A kölcsönös megértésre irányuló cselekvés újratermelési funkciói – az élettörténeti narratíva előállításának hermeneutikai elemzése

A cselekvéskoordinációként felfogott kommunikatív cselekvés „rövid távon helyreállítja a társas cselekvéshez szükséges értelemhorizontot, hosszú távon pedig újratermeli az életvilágot” (Sik 2009: 137). A narratív életútinterjú során egyszerre megy végbe a kölcsönös megértésre irányuló cselekvést lehetővé tevő helyzetmeghatározások közelítése, a jelentések érvényességének „meghosszabbítása” a jelentéskeresés és egymásra vonatkoztatás útján, valamint az egykori (és a kortárs) életvilág struktúráinak újratermelése, mivel „a kommunikatív cselekvések nemcsak olyan értelmezési folyamatokat jelentenek, amelyek során a kulturális tudást »szembesítik a világgal«, hanem egyúttal a társadalmi integráció és a társadalmasodás folyamatait is” (Habermas 2011: 374).

A letűnt életvilág újratermelése nemcsak a személyközi viszonyban zajlik a kölcsönös egymásra vonatkoztatás révén, hanem a személyiségen belül is lejátszódik a szocializáció során elsajátított tartalmak és a személyes tapasztalatok expresszív kivetítésével, ami végeredményben a narratív identitás megerősítését és újrakonstruálását teszi lehetővé.

A világról való tudás és a tapasztalati horizontokról való folytonos egyeztetés, a jelentések összehangolása ezen interjúhelyzet egyik legfőbb jellemzője.

Az alábbi, eredetileg Habermas által kidolgozott, a kölcsönös megértés újratermelési funkcióit szemléltető táblázat (Habermas 2011: 377) e tanulmány keretei között felvetett bővítményei, kiegészítései a múltból való szótértés (kommunikatív cselekvés) folyamatának hermeneutikai szakaszait taglalják.

A táblázat átlója a kölcsönös megértésre irányuló hermeneutikai erőfeszítések stádiumaiként fogható fel, míg a személyiség és a szocializáció, melyeket az egykori életvilágok struktúráinak újratер-

melése kapcsol össze, a visszaemlékezés és a kölcsönös megértés erőforrásaiként játszanak szerepet az interjúszituációban.

1. táblázat: A kölcsönös megértésre irányuló cselekvés újratermelési funkciói és a kommunikatív cselekvés hermeneutikai szakaszai

	KULTÚRA	TÁRSADALOM	SEMÉLYISÉG	Az életvilág újratermelése a kommunikatív cselekvésben
KULTURÁLIS ÚJRATERMELÉS	Áthagyományozás, bírálat, kulturális tudás elsajátítása	A legitimáció szempontjából hatékony tudás megújítása	A műveltség újratermelése	
<i>Hermeneutikai feladat</i>	<i>szűrés, reflektáltság</i>			
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ	Az értékorientációk központi készletének immunizálása	Interszubjektíven elismert érvényességi igényeket követő cselekvések összehangolása	A társadalmi hovatartozás mintáinak újratermelése	
<i>Hermeneutikai feladat</i>		<i>jelentéskeresés, fordítás</i>		
SZOCIALIZÁCIÓ	A kultúra elsajátítása	Értékek internalizálása	Az identitás kialakulása	
<i>Hermeneutikai feladat</i>			<i>Dramaturgiai cselekvés – megélés és elbeszélés</i>	
	<i>Életvilág az egyénben la visszaemlékezés erőforrásai</i>			

Szűrés, reflektálás

Az egykori életvilág felidézése, közölhető formába öntése a gyerekkorban elsajátított kulturális tudás bírálatával kezdődik – még az életvilág „normális” áthagyományozásakor is elkerülhetetlen az alkalmazott hagyomány értelmezése és bírálata¹³ (Gadamer 1984).

A traumatikus élettörténeteknek azonban egyik legfontosabb sajátossága, hogy a kulturális trauma megtöri az élettörténet ívét, megbontja az addig érvényes értelmezési sémákat, és ezzel érvénytelenné és reflektálttá teszi az addig problémamentes és megkérdőjelezetlen életvilágot.

Ez a kulturális bírálatot kiváltó elsődleges szűrés az élettörténet elbeszélésétől függetlenül is megtörténik, mivel a trauma kikényszeríti az élettörténet újraírását. Ahhoz, hogy az élettörténeti folytonosságot, a világ kiszámíthatóságába vetett hitet és a bevált recepttudást megtörő traumatikus esemény beépülhessen az élettörténetbe, el kell végezni az új, az addigi magyarázati sémákba nem illeszthető esemény élettörténeti integrációját, azaz a narratív identitás újrakonstruálását.¹⁴

A sors fogalma arra az elképzelésre épül, hogy az élettörténet mint az önazonosság hordozója zárt egész, a sorseseemény kifejezés viszont olyan történeteket jelöl, amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalata meghasad és felnyílik” (Tengelyi 1998: 43).

13 Gadamer szerint a hagyományok átvételéhez, azaz alkalmazásához elengedhetetlen azok értelmezése, ami végső soron azok kérdőre nem vont természetességét és orientáló erejét gyengíti. Habermas szerint azonban a hagyományok (Wittgenstein Tractatusa szerint az áthagyományozott kijelentések) reflektálatlan és elemzetlen egységekként adódnak át. Az értelmezés, a kritikai viszony szerint veszélyt rejt magában: ha „a reflexió átlátja a hagyomány genezisé, amelyből létrejön, és amelyre visszahajol, megrendül az életgyakorlat dogmatikája” (Habermas, idézi Felkai 1993: 166).

14 A sorseseemény élettörténeti integrációja és a narratív identitás újrakonstruálása úgy tűnik, hogy nem az egyedüli stratégia a traumatikus múlt „kézben tartásához”. György Péter így ír édesapjáról: „Semmitől sem idegenkedett jobban, mint a Borban és Laznicán eltöltött hónapok sorsesemenné változtatásától, hogy kényszerűen és folyamatosan újraértelmezze azt, amit egyszer lezárt, annak megfelelően, ahogyan az érkező, majd eltűnő évtizedek változásai kényszerűen átírták az ő múltját is. Holott, a táborokban történetektől függetlenül, mindig mindannyiunkkal ez történik, s ezt vonakodva vagy örömmel, de végül el kell fogadnunk” (György 2011: 11).

Ez a múlt nem feldolgozásának (elfojtásának) stratégiája, a hallgatás nemcsak az egyén önmagához fűződő (pszichés) viszonyára van hatással. A kommunikálhatóságon keresztül a személyközi viszonyokban is súlyos kérdéseket vet fel, csakúgy, mint az ember-világ viszonylatban (megérthetőség). Ugyanakkor a hallgatás nem feltétlenül jelenti az önreflexió hiányát, mint ahogy azt sem, hogy az, aki nem akar emlékezni, felejtani tudna.

Minden egyes új elbeszélés – mivel a történetek elbeszélésével az eseményeket újra is éli (Ricoeur 1991) – tovább mélyíti ezt a fajta önreflexiót, és új utakat nyit az egyén önmegértésében.¹⁵

A kulturális hagyomány szűrése azzal is megvalósul, hogy a mesélő a számára átláthatatlan, de behatároló, letűnt életvilágból a mondandója szempontjából döntő fontosságú (azaz a jelen szemszögéből még értelemtelinek tűnő) hagyományszeleteket kiválasztja, és ezekből kiindulva, ezekhez viszonyítva beszéli el élettörténetét. A szűrés nemcsak fontos és kevésbé fontos hagyományszeletek dinamikusan változó viszonyát jelenti, hanem azt is, hogy a mesélő aszerint szűr, amit a múlt megértése szempontjából jelentősnek talál, vagy ami saját megítélése szerint a múlt és önmaga megértéséhez közelebb visz.¹⁶

A jelen szempontjából átszűrte elbeszélte élettörténet kétszeresen is reflektált: egyrészt a múltbeli magától értetődőségeket (a megkérdőjelezetlenül adott tudást és tapasztalati sémákat) a trauma teszi reflektálttá, másrészt a szűréssel a kulturális hagyományhoz való viszony is dinamikussá válik. Az élettörténet megkonstruálásának második lépése a hallgatóra szabott fordítás.

Fordítás

A hagyomány szűrése a jelentőség és jelentéstelítettség szempontjából már előfeltételezi a hallgató figyelembevételét: minden kommunikatív szerepben és hermeneutikai szituációban benne van a Másik a szerepek felcserélhetőségének vélelmezésével (Habermas 2011; Biczó 2009). Az interjúhelyzet tehát olyan társadalmi cselekvésként értelmezhető, ahol a felek nemcsak helyzetértelmezéseiket igazítják egymáshoz, hanem megnyilatkozásaikat és várákozásaikat is a másikhöz szabják.

A trauma által már reflektálttá tett, de teljes jelentésében csak a mesélő előtt feltáruló életvilágbeli összefüggések érthetővé tétele nyelvi és kulturális fordítást követel meg a mesélőtől. Az egykori életvilágot értelmes világgá tevő hétköznapi tudást és tapasztalati repertoárt úgy kell leírnia, hogy azt az abban nem osztozó, mai hallgatója is megértse.¹⁷ Az egykor érvényes tapasztalatok és ori-

15 A biográfiai narratív interjú egyik lehetséges egyéni következménye lehet az egyre mélyülő önmegértés, egyfajta „terápiás hatás” (Vajda 2006).

16 David Carr a történetírás kapcsán kiemeli a dinamikus, hermeneutikai viszonyt jelen és múlt között, mely „hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a jelen fényében megértsük a múltat, a múlt fényében pedig a jelent” (Carr 2006: 1156).

17 A fordításra jó példa az élettörténetekben szereplő zsidó ünnepek és ételek „lefordítása” „magyarra”, a párhuzamok megtalálása és elmagyarázása. Ez a fordítói teljesítmény nem melleleg a mesélők erősen asszimilatorikus beállítódását/asszimilált mivoltát is jelzi,

entációs sémák transzformációja és transzmissziója hermeneutikai erőfeszítést igényel. Ez főként abban nyilvánul meg, hogy a mesélő saját múltbeli tapasztalatait tudatosan vagy öntudatlanul a kortárs életvilág kulturális nyelvére (nyelvjátékára¹⁸) „fordítja le”, a hallgató pedig ezt öntudatlanul is saját életvilágának kulturális készletét, értelmezési sémáit használva interpretálja.

A tolmács különböző szocializációs minták között közvetít; s ugyanakkor a fordítás során arra a mintára támaszkodik, amelyben ő maga szocializálódott. A reflexív nyelvelemzés valójában kommunikációt teremt a különböző nyelvjátékok között” (Habermas 1994: 199).

A kommunikatív cselekvés tétje az egymást kellően fedő helyzetmeghatározások előállítása és a kortárs világban használt jelentéstartalmak interszubjektív érvényességének biztosítása. Voltaképpen a kölcsönös megértést lehetővé tevő jelentésegyeztetés első lépcsője az egymásra vonatkozó jelentéskeresés, azaz a fordítás, mely végső soron attól függ, hogy „a természetes beállítódások horizontján mennyire elképzelhető a másik horizontjának feltűnése, és a kettő mennyire feleltethető meg egymásnak” (Németh 2011: 177). A kölcsönös helyzetmeghatározást és egymásra vonatkozó fordítást a felek tapasztalati repertoárja és különböző szocializációs mintái teszik szükségessé.

A kommunikatív cselekvés során előálló kölcsönös, indirekt megértés annyiban tekinthető a horizontok gadameri értelemben vett összeolvadásának, hogy mindkettő a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés utolsó mozzanatát, az értelmező és a megértendő, a kutató és a mesélő horizontjának erőszak nélküli összeolvadását jelenti (Gadamer 1984; Olay–Ullmann 2011). A horizont-összeolvadás gadameri fogalmával párhuzamba állítható a habermasi megértő szociológia torzítatlan és erőszakmentes kommunikációra vonatkozó hermeneutikai előfeltevése, csakúgy, mint a kölcsönös helyzetmeghatározás során kialakuló interszubjektív jelentésegyeztetés. Miként az életvilágon belüli kölcsönös megértést a jelentések interszubjektív érvényessége biztosítja, úgy Gadamer is egyfajta külsődlegeshez, magasabb rendűhöz, általánoshoz való felemelkedésről ír:

hiszen egy ilyen hermeneutikai teljesítményhez a külső befogadó környezet alapos ismerete szükséges (Biczó 2009).

- 18 Az életvilág nyelvfilozófiai felfogását, életforma és nyelvjáték, illetve életvilág és hétköznapi tudás párhuzamba állítását Wittgenstein használatelmélete és Habermas nyelvfilozófiailag kidolgozott életvilág-fogalma teszi lehetővé (Sik 2009). A kulturális vagy nyelvi jelentés mindig csak adott helyzetekben teljesen tisztázott, sem a szabályok, sem a struktúrák nem ragadhatók meg a maguk totalitásában (Habermas 1994, 2011).

...a megértés nem azon alapul, hogy behelyezkedünk a másik személybe, nem az egyiknek a másikban való közvetlen részesedésén alapul. Megérteni, amit valaki mond – ez [...] azt jelenti, hogy a dolgot illetően megegyezésre jutunk, nem pedig azt, hogy behelyezkedünk a másikba, és megismételjük annak élményeit” (Gadamer, idézi Olay–Ullmann 2011: 149–150).

Bár Gadamer a hatástörténetet megkerülhetetlennek látja a hermeneutikai munka folyamán, a horizontok összeolvadásának előfeltétele az alkalmazáshoz elengedhetetlen egyidejűség. Biczó Gábor az asszimiláció kapcsán kiemeli, hogy a Másik megértésének folyamata is egyfajta történeti megértéssel kezdődik, majd egy olyan hétköznapi megértéssel megy végbe, mely „annak a perspektívának a belsővé tételét jelenti, amelyből az azonosított értelemtartalom realitása magától értetődő” (Biczó 2009: 204). Ez azt is jelenti, hogy innen a befogadó közösség szociokulturális világa nemcsak értelmesnek, hanem normatív helyesnek tűnik, azaz az asszimilációs tudás alkalmazhatóvá válik (Biczó 2009).

Az élettörténetet hallgató kutató helyzete erősen rokonítható az idegen fenomenológiai-hermeneutikai pozíciójával, s nem csak azért, mert végső soron „minden értelmezés asszimiláció” (Habermas 2011: 59). A horizonthasonlat, valamint értelmezés és asszimiláció párhuzama valójában a wittgensteini életformák analógiájára felfogott kommunikatív életvilág határai porózusságának következménye, melyek magukban hordozzák az idegen önmagunkból kiinduló megértésének lehetőségét.

...sohasem vagyunk egyetlen grammatika foglyai. A dolog inkább úgy áll, hogy az első elsajátított grammatika egyben arra is képessé tesz minket, hogy belőle kilépve értelmezhessük azt, ami idegen, érthetővé tegyük, amit nem értettünk meg, és saját szavainkhoz asszimiláljuk azt, ami kezdetben nem volt szavakba foglalható” (Habermas 1994: 208).

Bár a hermeneutikai megközelítés mindig éles töréseknél lép fel, és valamiféle kulturális távolságot¹⁹ feltételez, ugyanakkor a megértés (fordítás) csak ott válik problémává, ahol egyáltalán lehetőség van

19 Annak megítélését, hogy a megértés inkább a jelentések eredendő interszubjektív érvényességére vagy azok érvényességének helyreállítására támaszkodik, azaz a közös életvilág háttértudásán zajlik, vagy inkább a jelentéskeresés (fordítás) van a hermeneutikai erőfeszítésben túlsúlyban, az teszi nehezkessé, hogy a kortárs világ horizontján feltűnő elővilágnak kettős státusza van. A mesélő egykori életvilága egy bizonyos fokig a kutató elővilágának (Schütz 1984a) tekinthető (például ha sárbogárdiként beszéltek egykori sárbogárdiakkal, vagy – Schütz példájával élve – nagyapámmal beszéltek a múltjáról), státusza azonban problematikus. Bár az elővilág véglegesen lezárult és alapvetően más tapasztalati és értelemszerveződés jellemezte, mégsem teljesen visszahozhatatlan. Bár az elővilágbeli emberek tapasztalatai csak közvetetten megközelíthetők, a hétköznapi életben az elővilág és a kortárs

a nyelvi közvetített kölcsönös megértésre (Habermas 1994). Pusztán fenomenológiailag azonosítva az idegen helyzetét, láthatóvá válik, hogy az ugyan a befogadó társadalommal közös térben és időben él, ám csak igen kis részben osztozik a közös tudáskészleten: mind szociálisan, mind kulturálisan a periferián helyezkedik el (Simmel 2004; Schütz 1984c; Biczó 2009). Azaz egy viszonylag korlátozott közös életvilágbeli tapasztalati repertoárból kell fokozatosan megértenie azt a számára inkoherensnek tűnő tudáskészletet, amely birtokló számára koherens és eligazítást nyújt (Schütz 1984c). Az idegennek ahhoz, hogy – akár minimális szinten – részt tudjon venni a társas életben, folyamatosan tudatosítania kell magában, hogy saját, magával hozott tudáskészlete nem magától értetődően érvényes. Ahhoz, hogy megérthesse a cselekvések és a szimbolikus összefüggés között feltáruló hétköznapi értelmet, folyamatosan reflektálnia kell saját tudásának elégtelenségére, mégis abból kiindulva kell az új jelenségeket értelmeznie, mintegy mindent lefordítva a saját társadalmi nyelvére.

A kutatónak az idegenhez hasonlóan meglehetősen behatárolt horizontot (korlátozott érvényességű háttértudást) jelent a mai közös kortárs világ a mesélő elővilágának vagy a Másik életvilágának megértéséhez, melynek belső összefüggései kommunikatív tapasztalat útján (1994) nyílnak meg előtte. A folyamatos fordítási kényszert a kommunikatív cselekvés (a kölcsönös megértés) igénye teszi szükségessé, melyben a már lefordított vagy egyeztetett jelentések jelentik a legfőbb erőforrásokat.

Az interjúhelyzetet végigkísérő kommunikatív cselekvés nem egyformán érinti a múltról egyeztető feleket. A mesélő élettörténetében a traumatikus múlt idéz elő törést, és teszi reflektálttá a letűnt életvilághoz való viszonyát, ugyanakkor, ha megértetési erőfeszítéseit siker koronázza, a kortárs életvilág számára az interjúhelyzet háttérében marad, azaz nem problematizálódik. Más a helyzete a kutatónak, akinek nemcsak a hallott élettörténet többszörösen reflektált voltát, hanem a kommunikatív cselekvés jelentéskereső és -tisztázó erőfeszítéseibe bevont, a fordításhoz öntudatlanul használt erőforrásokat (közös életvilág, közös nyelv, többé-kevésbé közös kultúra) is tudatosítania kell magában.

Ekkor pedig éppen nem a saját világának érvényességébe vetett hitét kell zárójelbe tennie, vagy tartózkodnia az ítélettől, hanem éppenséggel saját életvilágának értelmi összefüggéseit kell felhasználnia

világ határai elmosódtak, mivel az ő „tapasztalatait tehát, még azokat is, amelyek nekem »történelmet« jelentenek, a számomra jelenvaló embertárs szubjektív értelem-összefüggéseibe rendezhetem” (Schütz 1984: 307), így módon bizonyos fókig beemelhetem a jelenbe.

A kérdés voltaképpen az, hogy a közös életvilágban folyó kommunikatív egyeztetés és hermeneutikai erőfeszítés során az elővilág megőrzi-e kívülszerűségét és alapvető másságát, azaz egy másik életvilágnak tekinthető, vagy valamennyire beemelhető a jelenbe, és annak egyfajta periferiájaként, de elérhető múltként részét képezi a közös kortárs életvilágnak. Ezt a különbséget természetesen a részt vevő felek „hozzák magukkal” az interjúhelyzetbe, hiszen számukra nem egyformán egyidejű és átélhető a múlt.

arra, hogy a másikkal kommunikatív tapasztalatra lépve, a megértés és megértetés folyamatait koordinálva, szót értsen. Ebben a hermeneutikai pozícióban a közös életvilág az egyeztetés elsődleges erőforrása. Éppen ezért szükséges a kölcsönös megértési folyamat fenomenológiai-hermeneutikai elemzése.

Bár a kommunikatív cselekvéssel előállított közös jelentések lehetővé teszik a múltból való szót értést, a kommunikatív tapasztalat hermeneutikai kihívása és a kommunikatív cselekvés normatív tétje nem kicsi. Éppen ezért szövi át megannyi egyeztetés az interjúhelyzetet: nemcsak a tudáskészlet és a főbb referenciapontok egyeztetéséről van szó (helyzetmeghatározás), nemcsak a kölcsönös fordítási, megértési és megértetési erőfeszítésekről az interjú során (hermeneutika): az interjúhelyzetet megteremtő, alapvető normatív (és nem normatív) egyeztetés igazi tétje az, hogy a felek egyetértésre jussanak: közös (élet)világban élnek, s ezzel megvan – még ha a leglazább módon is – „erkölcsi és tudati integrációjuk” (Tallár 1994: 57–58), azaz egymás megértésének végső feltétele.

IRODALOM

- ALEXANDER, JEFFREY C. (2004):** Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Cultural trauma and collective identity. Alexander, Jeffrey C. et al. (szerk.) Berkeley: Los Angeles, London: University of California Press. 1–31.
- ALEXANDER, JEFFREY C. (2003):** The Meanings of Social life. A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press
- BICZÓ GÁBOR (2009):** Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról. Pozsony: Kalligram, Budapest: Pesti Kalligram.
- BRECKNER, ROSWITHA (1998):** The Biographical-Interpretative Method – Principles and Procedures. In: Social Strategies in Risk Societies, Sostris Working Paper 2: Case Study Materials – The Early Retired. London: University of East London. 91–104.
- CARR, DAVID: MI A TÖRTÉNELEM? – II. IN:** Történetelmélet II. Bérczes Tibor (ford.). Gyurgyák János és Kisantal Tamás (szerk.) 1125–1157.
- GADAMER, HANS-GEORG (1984 [1960]):** Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat. Bonyhai Gábor (ford.). Budapest: Gondolat.
- GYÖRGY PÉTER (2011):** Apám helyett. Budapest: Magvető.
- FELKAI GÁBOR (1993):** Jürgen Habermas. Budapest: Áron Kiadó.

- HABERMAS, JÜRGEN (2011 [1981]):** A kommunikatív cselekvés elmélete. Ábrahám Zoltán, Berényi Gábor, Felkai Gábor, Király Edit (ford.) Budapest: Gondolat.
- HABERMAS, JÜRGEN (1994):** A társadalomtudományok logikája. Adamik Lajos, Bacsó Béla, Kiss Endre, Mesterházi Miklós, Némédi Dénes, Vajda Mihály (ford.). Budapest: Atlantisz.
- KÖVÉR GYÖRGY (2007):** Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletrírása. Aetas, 22 (2): 106–121.
- NÉMEDI DÉNES (2005):** Klasszikus szociológia. Budapest: Napvilág.
- NÉMETH KRISZTINA (2011):** Biczó Gábor: Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról. BUKSZ, 23(2): 175–178.
- OLAY CSABA ÉS ULLMANN TAMÁS (2011):** Kontinentális filozófia a XX. században. Budapest: L'Harmattan.
- RICOEUR, PAUL (1991):** Life in Quest of Narrative In: On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation. David Wood (szerk.). London: Routledge; New York: Kegan Paul. 20–34.
- ROSENTHAL, GABRIELE (1993):** Reconstruction of Life Stories. In: The Narrative Study of Lives 1. R. JOSSELSO–A. LIEBLICH (SZERK.). LONDON: SAGE. 59–91.
- SIK DOMONKOS (2009):** Habermas életvilág-fogalmán innen és túl. Kötő-jelek 2008. Némédi Dénes ÉS SZABARI VERA (SZERK.) 115–143.
- SIMMEL, GEORG (2004):** Exkurzus az idegenről In: Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. Biczó Gábor (szerk.). Debrecen: Csokonai Kiadó. 56–60.
- SCHÜTZ, ALFRED (1984A):** Az életvilág struktúrái. In: Fenomenológia a társadalomtudományokban. Hernádi Miklós (szerk.). Hernádi Miklós, Szalai Pál, Zemplényi Ferenc (ford.). Budapest: Gondolat. 269–321.
- SCHÜTZ, ALFRED (1984B):** A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Fenomenológia a társadalomtudományokban. Hernádi Miklós (szerk.). Hernádi Miklós, Szalai Pál, Zemplényi Ferenc (ford.). Budapest: Gondolat. 178–229.
- SCHÜTZ, ALFRED (1984C):** Az idegen. In: Fenomenológia a társadalomtudományokban. Hernádi Miklós (szerk.). Hernádi Miklós, Szalai Pál, Zemplényi Ferenc (ford.). Budapest: Gondolat. 405–414.
- TALLÁR FERENC (1994):** Reszakralizáció és sztálinizmus In: Korlátozott szkepszis, a kommunikatív racionalitás elméletéhez. Tallár Ferenc (szerk.). Budapest: T-Twins–Lukács Archívum. 52–93.
- TENGELYI LÁSZLÓ (1998):** Élettörténet és sorseseemény. Budapest: Atlantisz.
- VAJDA JÚLIA (2006):** Terápiás hatás mint melléktermék. Thalassa, 17(1): 123–136.

A feltételekhez kötött transzferek hatása a nők családi helyzetére és iskolai részvételére

Jelen dolgozat a feltételekhez kötött készpénztranszferek (Conditional Cash Transfers, CCT) nők társadalmi és családi szerepeire, valamint iskolai részvételére gyakorolt hatásával foglalkozik. A feltételekhez kötött transzferek általános működési elvének bemutatása után röviden elemzem a latin-amerikai nők társadalmi helyzetét néhány szociális és gazdasági dimenzió mentén.¹ A tanulmány második felében a támogatások anyákra és lánygyermekekre gyakorolt hatását vizsgálom meg közelebbről, a témával foglalkozó legújabb kutatások eredményeit felhasználva. A dolgozat két kulcskérdése: (1) A támogatások nemek szerinti differenciálása hogyan befolyásolja a lányok iskolai részvételét? (2) A transzferek közvetlen nőknek való folyósítása milyen hatással van családi szerepeikre és önértékelésükre?

A feltételhez kötött segélyprogramok világszerte több mint harminc országban képezik a szociális biztonsági rendszer részét. A többnyire Világbank által finanszírozott programok elsősorban a latin-amerikai országokban terjedtek el széleskörűen, de találkozhatunk CCT projektekkel Afrikában, Ázsiában, sőt Európában is. A résztvevők számát és a felhasznált forrásokat tekintve is legnagyobb és legkorábban induló programok Mexikóban (Oportunidades) és Brazíliában (Bolsa Família) működnek. A brazil program közel ötvenmillió embert és 11 millió háztartást ér el támogatásaival, ezzel az egész szegény populációt, valamint a teljes lakosság negyedét lefedi. Az Oportunidadesben ötmillió háztartás vesz részt, ami azt jelenti, hogy a lakosság ötöde részesül valamilyen támogatásban.² Feltételekhez kötött transzfereket a fejlett gazdaságokkal rendelkező európai és észak-amerikai országok is használnak szociális ellátórendszerükben, azonban az különbözteti meg ezeket a fejlődő világ országainak programjaitól, hogy azokban a feltételes segélyek nem egy egész rendszert átfogó és

1 Vizsgálatom területe azért esik a latin-amerikai országokra, mert ebben a térségben működnek a legrégebbi és legnagyobb CCT programok, így elegendő kutatási adat áll rendelkezésre az elemzések elvégzéséhez és (reményeim szerint) megbízható következtetések levonásához.

2 <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALPROTECTION/EXTSAFETYNETSANDTRANSFERS/0,,contentMDK:20863902~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:282761~isCURL:Y,00.html> (2012. január 25.)

alapjaiban meghatározó (gyakran kizárólagos) szociálpolitikát jelentenek, hanem csupán bizonyos pénzübeli ellátások igénybevételeének módját határozzák meg.

Minden CCT projekt alapvető célja a generációkon átöröklődő szegénység felszámolása és a hátrányos helyzetű csoportok társadalmi beilleszkedésének elősegítése. Ennek érdekében készpénzsegélyt folyósítanak olyan alacsony jövedelmű háztartásoknak, amelyek cserébe vállalják, hogy megfelelnek bizonyos viselkedési feltételeknek, amik elsősorban a gyermekek iskoláztatásához és egészségügyi ellátásához kapcsolódnak. A támogatási szintek beállítása a segélyek hatékonysága szempontjából akkor sikeres, ha a transzferből adódó nyereség meghaladja a viselkedés járulékos költségéből eredő veszteséget. Ha például egy család azért nem járattja iskolába kiskorú gyermekét, mert feltétlenül szükségük van a gyermek munkabérére a háztartás működésének fenntartása érdekében, akkor a támogatás úgy tudja elősegíteni az iskolai részvételt, ha képes kompenzálni a kimaradó keresetből származó jövedelmi hátrányokat.

A hagyományos készpénztámogatások legfőbb hátránya, hogy a szabad felhasználású segélyek legtöbbször csupán a szükségletek rövid távú kielégítését szolgálják. A CCT programok újszerűsége abban rejlik, hogy hosszú távú küzdelmet hirdetnek a szegénység ellen a megfelelő táplálékhoz, oktatáshoz és egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés elősegítésével. A feltételekhez kötött támogatások működési elvüket tekintve nemcsak oktatáshoz vagy egészségügyi ellátáshoz kapcsolható projekteket jelenthetnek, hanem tágabb értelemben ebbe a körbe tartoznak a különböző munkaviszonyhoz (vagy arra irányuló tevékenységekhez) kötött ellátások is. Minden esetben a segély folyósításának alapfeltétele az egyén természetes viselkedésének módosítása valamilyen társadalmilag hasznosnak és kívánatosnak tartott irányba, oly módon, hogy a közösség kommunált hasznossága nagyobb legyen az egyéni hasznosságok összességénél.

A programok finanszírozási mechanizmusára jellemző, hogy a támogatást majdnem mindegyik CCT projekt esetén a háztartás valamelyik nőtagjának fizetik ki. A gyakorlat háttérében az áll, hogy felmérések szerint a nők nagyobb valószínűséggel fordítják az ellátást a család és a gyermekek szükségleteinek kielégítésére, mint személyes jellegű kiadásaira fokozására (Seth–Bradford 2000: 280–287). Mexikóban és Costa Ricán végzett kutatások szerint a férfi háztartásfők akár jövedelmük felét is visszatartják, és szabadidős tevékenységekre, személyes fogyasztási cikkekre használják fel. A nők viszont jövedelmük csaknem egészét a háztartás fenntartására és a gyermekek ellátására fordítják, ráadásul jóval kevesebb szabadidővel rendelkeznek (Bradshaw–Viquez 2008). A támogatások irányításával a döntéshozók szándéka az anyák döntési kompetenciájának, és ezzel családon belüli befolyásának erősítése, hiszen a transzferek közvetlen felhasznál-

nálásával az anya választásán múlik az egészségügyre és oktatásra fordított kiadások jellegének meghatározása. A család nőtagjainak közvetlen finanszírozása nemcsak a feltételes segélyezés esetén figyelhető meg, hasonló elven működnek a „Grameen modell” néven ismertté vált mikrohitelprogramok Indiában és Bangladesben. Fejlett gazdasággal rendelkező országokban is találkozhatunk a női háztartástagok közvetlen támogatásával, például az Egyesült Államokban (New York városában) futó CCT programban is ezt a támogatási technikát alkalmazzák. Mindennek számos következménye lehet a nők társadalmi státuszára, családi szerepeire, önbecsülésére és önértékelésére vonatkozóan. A következő fejezetekben ezeket a következményeket a latin-amerikai országokban futó CCT programok elemzésén keresztül mutatom be, ugyanis a nagyméretű, egységes módszertannal dolgozó és jól monitorozott programok révén ebben a térségben „kristályosodnak ki” leginkább a CCT-k finanszírozási rendszerének negatív és pozitív hatásai.

A nők társadalmi helyzete Latin-Amerikában

Mivel egy félkontinensnyi területről van szó, számos országgal (amelyek sokszor eltérő politikai és gazdasági rendszereket működtetnek) és a hozzájuk tartozó lakossággal, nem lenne szerencsés általános, mindenhol érvényesnek vélt következtetéseket levonni a nemek közötti egyenlőségre, valamint a nők társadalmi és gazdasági helyzetére vonatkozóan. A térség közelmúltjában bekövetkezett hasonló irányba mutató gazdasági és társadalmi folyamatok, valamint a közös történelmi fejlődés miatt azonban talán mégis érdemes néhány területen közelebbről megvizsgálni a nők társadalmi pozícióját Latin-Amerikában. A folyamatokat a térség három meghatározó országának (Brazília, Chile, Kolumbia) adataival szemléltetem a nők és férfiak munkaerő-piaci, oktatási és egészségügyi helyzete alapján.

Az egész térségre jellemző a nagymértékű szegénység, melynek aránya meghaladja a 40%-ot (Molyneux 2009: 62), valamint a gazdagok és a szegények közötti mély életminőségbeli szakadék. A társadalmi egyenlőtlenségeket kifejező Gini együttható 2005-ben 0,53 volt, ami 65%-kal nagyobb egyenlőtlenséget mutat a fejlett gazdasággal rendelkező országokénál, 36%-kal a kelet-ázsiai térségnél és 18%-kal nagyobb Afrikai szubszaharai részénél. Az egyenlőtlenségek 2010-ig ugyan kissé mérséklődtek, de még mindig nagyon élesek a jövedelmi különbségek (Calva–Lustig 2010).³ Brazília-

3 <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/5148> (2012. január 25.)

ban a szegénységi ráta 2008-as adatok szerint 25,8%, Kolumbiában 46,8%, Chilében pedig 13,7% volt, utóbbi Latin-Amerikában az egyik legalacsonyabb értéket mutatja. A nemek közötti dimenziót vizsgálva a három ország közül azonban Chilében a legnagyobb a férfiak és a nők szegénysége közötti különbség, mivel 100 alacsony jövedelmű férfira 123,9 nő jut, míg mélyszegények esetén ez a szám 132,2. Különösen veszélyeztetettek az egyszülős családokban élő nők (ahol döntő többségében ők a háztartásfők), szegénységi kockázatuk nagyon magas, mivel a kevesebb jövedelem mellett sújtják őket az egyenlőtlen munkaerő-piaci viszonyok is (Soares és Silva 2010: 8–10).

A nemek közötti egyenlőtlenség első számú oka a nők tartósan alacsony munkaerő-piaci részvétele. Munka híján ugyanis a korlátozottan rendelkezésre álló saját gazdasági források nem teszik lehetővé a partnertől való anyagi függetlenedést, fenntartva ezzel a függőséget és növelve a kiszolgáltatottságot. A vizsgált három országban harmadával kevesebb nő vesz részt a munka világában, mint férfi. Mivel az adatok a városlakókra vonatkoznak, feltételezhető, hogy vidéki környezetben még rosszabb a helyzet. Különösen nagy a női lemaradás a szakképzetlen munkavállalók táborában, ahol az aktív korosztályhoz tartozó nők fele (Chile), illetve harmada (Brazília, Kolumbia) nem dolgozik. A kép már sokkal kiegyensúlyozottabb a szakképzettséggel rendelkezőknél, ahol, ha nem is egyenlítődnék ki a nemek közötti különbségek, de viszonylag sokat mérséklődik a nők hátránya.

1. táblázat: A 20–59 éves városi lakosság munkaerő-piaci részvételének aránya nemek és képzettségi szint szerint, 2007 (%)

	Brazília		Chile		Kolumbia	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Képzettség nélküli	90	64	93	54	93	62
Szakképzett	95	86	93	77	95	85
Összesen	91	68	93	60	94	68

Megjegyzés: a táblázat az informális munkavégzést is tartalmazza

Forrás: ECLAC 2007. (www.cepal.org/oig/default.asp?idioma=IN, letöltve: 2012. január 25.)

Mivel a formális munkavégzéssel nagyon nehezen egyeztethető össze a nőkre háruló házimunka és gyereknevelés, sokan kénytelenek formális munkaviszonyukat sokkal bizonytalanabb és sérülékenyebb, de időben rugalmasabb informális munkákra cserélni. Brazíliában például a férfiak 38, a nők 46%-a vesz részt az informális gazdaságban. Ez különösen azért okoz problémát, mert az alacsonyabb státuszú munkákat kínáló informális szektorban dolgozók mindössze 22%-a rendelkezik társadalombiztosítással, tehát jogosult teljes egészségügyi ellátásra és nyugdíjra. A nők (és gyermekeik) kiszorulása a munkavégzés nélküli egzisztenciafenntartást elősegítő ellátásokból csak a jóval alacsonyabb színvonalú, segély típusú ellátásokhoz való hozzáférést eredményezi, ami még inkább erősíti a férfiktól való erős függőséget és csökkenti autonómiájukat. Ezzel egy „kettős kötésű” rendszer jön létre, amely a szociális transzferek területén is leképezi a munkaerő-piaci egyenlőtlenségeket, hiszen a férfiak részesülnek a magasabb szintű biztosítási alapú támogatásokból, míg a nők számára maradnak a létfenntartást is csak korlátozottan biztosító segélyek (Orloff 1993: 308). Az otthoni feladatok jelentette kényszer sokszor a lányok iskolai távolmaradásához vezet, mivel jóval nagyobb mértékben vesznek részt a házimunkákban, mint a fiúk. A kisgyermekes és az idős háztartástagok gondozása különösen sok erőforrást emészt fel, mivel a szegényesen kiépített (különösen vidéken) szociális és gyermekjóléti szolgáltatások csak igen korlátozottan képesek átvenni ezeket a terheket a családoktól.

A munkaerő-piaci hátrányok másik formája a bérek egyenlőtlen színvonala, ami a munka világán belül eredményez nemek közötti különbségeket. Brazíliában például törvény tiltja a keresetek közötti egyenlőtlenségeket a női és a férfi alkalmazottak között, de még így is csak kétharmadát viheti haza egy női munkavállaló férfi társa keresetének. Mindhárom országban látható, hogy az oktatásban eltöltött évek emelkedésével a fizetések közötti különbségek is növekednek.

2. táblázat: A nők keresete a férfiak keresete arányában, az oktatásban eltöltött idő szerint, férfiak = 100 (%)

Iskolában töltött idő (év)	Brazília	Chile	Kolumbia
0–5	70	80	85
6–9	66	80	86
10–12	66	78	82
13 és több	66	73	79

Forrás: ECLAC 2007.

Iskolázottság tekintetében a lányok és fiúk közötti különbség mind a bemeneti, mind a kimeneti mutatók esetében eltűnt. Általános iskolában közel azonos a részvételi arányuk, majd a középiskolától kezdve a lányok mutatói jobbak, mint a fiúké, a brazil felsőoktatásban például már harmadával több lány vesz részt. Az analfabéták aránya 2% és 10 % között van a térség országaiban, elsősorban az idősebb és a vidéki lakosságot érinti ez a probléma, a nők felülreprezentáltsága mindenhol megfigyelhető, de nem számottevő.

A csecsemőhalandóság mindhárom ország esetén a fiúknál magasabb, még mindig nagyon sok csecsemő hal meg a fejlett országokhoz képest, Kolumbiában például 1000 (fiú) élve születésre 21,9 haláleset jut. A születéskor várható élettartam a világ más országaihoz hasonlóan itt is magasabb a nők esetében, országonként átlagosan 6–8 évvel. A teljes termékenységi ráta a fejlett világ adatait tükrözi (például Chilében 1,94 gyermek jut egy nőre), a 15–19 éves kiskorúak termékenysége azonban elképesztően magas, már-már megközelíti az afrikai országokét. Mindez magasabb egészségügyi kockázatot jelent az anyának és gyermeknek egyaránt, valamint a terhes lányok iskolai lemorzsolódásához vezet. A jelenség különösen az alacsony jövedelmű háztartásokban élő fiatalok esetén gyakori, elősegítve ezzel a szegénység újratermelésének, generációk közötti átörökítésének a folyamatát. A terhes és kisgyermekes anyák többsége egyedül marad, partnerétől nem kap segítséget a gyermek felnevelésében, ezzel meglehetősen sérülékennyé válnak társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt. Vizsgálatok szerint a fiatalkori terhességek elsődleges oka a fogamzásgátló szerek nehéz elérhetősége, valamint a terhesség megelőzéséről rendelkezésre álló hiányos ismeretek (Soares–Silva 2010: 12).

3. táblázat: Egészségügyi mutatók

	Brazília		Chile		Kolumbia	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Csecsemőhalálozás (1000 élve születésre, fő)	27	20	8,1	6,3	21,9	16,1
Születéskor várható élettartam (év)	68,9	76,1	75,5	81,5	69,2	76,6
Teljes termékenységi arány	–	1,9	–	1,94	–	2,45
15–19 évesek terhessége		14,8%		12,3%		14,3%

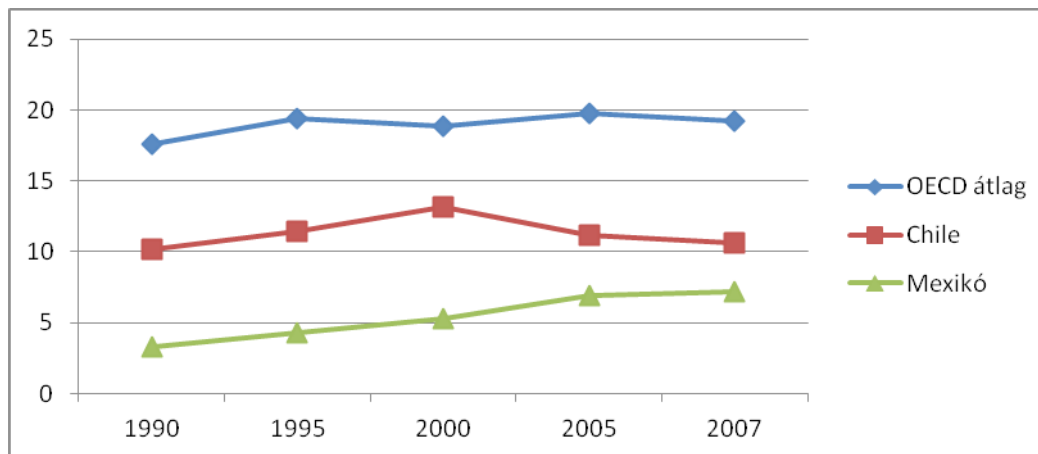
Forrás: ECLAC 2007.

A családon belüli erőszak a hagyományosan megengedő környezet és a hiányos jogszabályi védelem együttélésével máig jelentős problémát jelent a latin-amerikai társadalmakban. Chilében 100 000 nőből évente 52 hal bele partnere bántalmazásába. A kolumbiai nők 39 százalékának volt része fizikális bántalmazásban élete során legalább egyszer (beleértve a szexuális erőszakot is).

A nők politikai képviseletéről elmondható, hogy azokban az országokban, ahol bevezették a női képviseleti kvótát, igen magas arányban vesznek részt a helyi és országos politikában. Chilében például a miniszteri székek közel felét nők foglalják el, míg Brazíliában csak minden tizedik, Kolumbiában pedig minden ötödik miniszter nő. Az önkormányzatok szintjén rosszabb a helyzet, a chilei polgármesterek mindössze 12, a parlamenti képviselők 15%-a nő, míg Brazíliában a polgármesterek 7,3 %-a, a parlamenti képviselők 9%-a nő.

A nők társadalmon belüli helyzetét erősen meghatározzák a térség valamennyi országában alacsony fejlettségű és alulfinanszírozott állami szociális ellátások. Az alábbi grafikonon két ország példáján keresztül jól látható, hogy nemzeti termékük milyen alacsony részét fordítják szociális kiadásokra a latin-amerikai országok. A diagram az egyik legmagasabb kiadási hányaddal rendelkező Chilét és az egyik legalacsonyabbal rendelkező Mexikót mutatja. Az állam hiányos képviselete a szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások, valamint a pénzügyi ellátások területén arra kényszeríti a nehéz anyagi körülmények között élő háztartásokat is, hogy szűkös forrásaikból maguk oldják meg a rászoruló családtagok támogatását, a gyermekek, valamint a beteg és idős háztartástagok ápolását és gondozását. Ezek a gondozási feladatok többnyire a nők vállára nehezednek, sokszor elzárva előlük a háztartás képletes falain kívüli élet és boldogulás minden lehetőségét. A térség családpolitikáját leginkább az „implicit családiasság” kategóriával lehetne körülírni, amelyre jellemző, hogy az állam nem, vagy alig nyújt valamilyen támogatást a gondozási feladatok ellátásához, a gyermekgondozási intézmények rendszere fejletlen és csak igen korlátozottan elérhető, a pénzügyi támogatások pedig erősen jövedelemteszteltek és rendszerint alacsony színvonalúak (Szikra–Szeleva 2010: 90–91).

1. ábra: Szociális célú kiadások Mexikóban és Chilében (a GDP százalékában)

Forrás: OECD 2011.

A következő alfejezetekben a projektek működésének fényében sorra veszem azokat a direkt és indirekt hatásokat, amelyek meghatározzák a nők társadalmi és családi pozícióit, illetve azok esetleges újradefiniálását. A mód, ahogy a különböző segélyprogramok hatnak a nők társadalmi helyzetére, nagyban függ a program jellegétől, valamint a működés helyén tapasztalható társadalmi, gazdasági és földrajzi tényezőktől. A nemek közötti hatásokat két csoport mentén vizsgálom meg közelebbről, az egyik a programban részt vevő háztartások női tagjai (feleség vagy anya „szerepben”), mint a segély felhasználói (stipendiary), a másik pedig a kiskorú lánygyermek, aki a támogatások tényleges alanyai (beneficiary).

A CCT nemekre gyakorolt hatásai

A feltételes támogatások kétségtelen előnye, hogy nagyobb életperspektívákat nyújt a gyermekek számára (és elsősorban a lányok számára), mint amilyenekkel szüleik valaha rendelkeztek. A legtöbb programnak nem deklarált célja az anyák családon belüli egyenlőségének, érdekérvényesítésének elősegítése, sokkal inkább a következő generációhoz tartozó lányok (és fiúk) életkilátásait hivatottak

javítani. Ennek megfelelően elég kevés adat érhető el a CCT programok anyákra – és más női háztartástagokra – gyakorolt hatásáról. Az mindenesetre megállapítható, hogy a gyermekek esélyeinek javítása érdekében az anyák kulcsszereplővé, az ellátások háztartáson belüli közvetítőivé, valamint az oktatási és egészségügyi feltételek teljesítésének garanciájává válnak. A CCT projektek kritikusai sem vonják kétségbe a támogatások felnövő generációkra és különösen a lányokra gyakorolt pozitív hatását (Janvry–Sadoulet 2006; Fiszbein et al. 2009), az anyákra gyakorolt hatás azonban sokszor vita tárgyát képezi. A leggyakrabban előforduló kritikák szerint a támogatások altruista viselkedést feltételeznek az anyák részéről, belekényszerítik őket abba, hogy saját reményeikről, vágyaikról, függetlenségükről lemondjanak gyermekeik érdekében (Molyneux 2009: 54–55). A háztartásban egyébként is karakteresen jelen lévő nemek közötti egyenlőtlenségek még határozottabban elmélyülhetnek, mivel a támogatások közvetlen anyák részére való folyósításának gyakorlata, valamint a feltételek teljesítésének kötelezettsége rögzíti a nők családon belüli „háztartásvezető” (de nem fenntartó) pozícióját.

A mexikói Oportunidades program előremutató abban a tekintetben, hogy célként nevezi meg a gyermekek támogatása mellett a családtagok társadalmi helyzetének javítását és a nők közösségi és háztartáson belüli pozícióinak erősítését (SEDESOL 2005). A nemek közötti esélyegyenlőség megteremtése érdekében három területen valósítottak meg a nagy hatású intézkedéseket. A legfontosabb, hogy már a támogatások összegének megállapításánál figyelembe vették a nemek közötti különbségeket, ezért a lányok számára magasabb ellátásokat folyósítanak, mint a fiúk esetében, a magasabb lemorzsolódási veszély miatt. Másodsorban ez volt az első CCT, ahol a támogatásokat kezdetektől a női háztartásfőnek, az anyának fizetik ki, amennyiben erre lehetőség van. A harmadik kiemelt terület a terhes nők és a szoptató anyák egészségügyi ellátásának hozzáférhetővé tétele a nehezen megközelíthető vidéki területeken is, elősegítve ezzel a magas csecsemőhalálozás visszaszorítását, valamint a női egészségkárosodás csökkentését. Egy nagymintás adatfelvétel alapján (IFPRI 2000) látható, hogy az Oportunidades öt területen járult hozzá a nők társadalmi egyenlőségének javításához: anyagi forrásokat teremtett közvetlenül a nők számára; elősegítette az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférést; együttműködési hálókat alakított ki a támogatottak körében, javítva ezzel családon kívüli kapcsolataikat; a források feletti kontrollal pozitívan befolyásolta önbecsülésüket és önbizalmukat; a lányok iskoláztatásának támogatásával javította jövőbeli kilátásaikat (Molyneux 2009: 27).

Érdemes megemlíteni, hogy több program tanácsadó szolgáltatást tart fenn nők részére, a családon belüli erőszakhoz, a gyermekek neveléséhez, a szülői kompetenciák elsajátításához, a konfliktuskezeléshez kapcsolódóan. Ezek a kiegészítő tréningek is hozzájárulhatnak a döntéshozói kompetenciák javításához, a közösségen belüli szerepek és befolyás megerősítéséhez. Néhány CCT önkéntes hálózatot működtet, ahol a támogatásban részesülő nők társadalmi munkában vesznek részt, ami vagy a programban való segítségnyújtást jelenti (pl. igénylések felvétele, adminisztráció), vagy a kínálati oldalon működő intézményekben történik (pl. iskolák, kórházak takarítása). A fenti példák alátámasztják, hogy a programok nagyon is figyelembe veszik a nemi szerepeket, tudatában vannak a nemek közötti különbségeknek („gendertudatosan” működnek). A legfontosabb kérdés azonban nem ez, hanem az, hogy milyen közvetlen és közvetett hatásokat gyakorolnak a háztartáson belüli és a közösségen belüli nemi szerepekre. Ahogy arról a fentiekben már említést tettem, a projekteket értékelő monitoring vizsgálatok legnagyobb része csupán a gyermekekre gyakorolt kimeneti hatásokkal foglalkozik, és csak ritkán találkozhatunk az anyák életére vagy a háztartáson belüli kapcsolatokra gyakorolt hatásokat vizsgáló elemzésekkel – pedig nagyon érdekesek és hasznosak lennének a részt vevő háztartások fogyasztási, kulturális vagy migrációs szokásait bemutató vizsgálatok.⁴

A CCT hatása a lánygyermekek oktatására

A lánygyermekek iskolai hátrányait számos vizsgálat alátámasztja a fejlődő világ országaiban (Hasan 2010; Franzoni–Voorend 2011; Soares–Silva 2010 stb.). Igaz, hogy az oktatási kimenetek tekintében a lányok már beérték a fiúkat, de oktatásminőségi mutatóik, lemorzsolódási statisztikáik, valamint hozzáférési lehetőségeik sokkal rosszabb képet mutatnak, különösen a vidéki vagy/és az őslakosság által lakott területeken. Mindez erősen indokolja a lánygyermekek humán tőkéjébe való nagymértékű beruházást a negatív társadalmi folyamatok ellensúlyozása érdekében. Korábban már volt róla szó, hogy a lányoknak gyakran otthon kell maradniuk a ház körüli munkák elvégzése, valamint a gondozási feladatok teljesítése miatt, ami elsősorban a kisebb testvérek vagy az idős csa-

⁴ Mindezt jól mutatja, hogy az egyik legjobban monitorozott program, az Oportunidades esetén az 1998 és 2004 között elvégzett 73 hatásvizsgálat közül mindössze 9 foglalkozott a támogatást igénybe vevők nemi dimenzióival, és ezek közül is csak néhány volt teljes háztartásra kiterjedő hatáselemzés.

ládtagok ellátását jelenti. Mindez különösen az idősebb lánytestvéreket érinti, akik jövőjét sokszor szüleik akaratlanul is feláldozzák a család működtetése érdekében, hiszen mire a gondozásra szoruló kistestvérek elérik a legalább részleges fizikális önellátás képességének korát és iskolába kerülnek, az idősebb lányok már túl idősök ahhoz, hogy részt vegyenek a formális iskolai rendszeren belüli képzésekben. Másrészt a lányok iskoláztatásába történő hosszú távú beruházás a család számára nem tűnhet jövedelmezőnek, amit olyan félelmek is táplálhatnak, mint a lányok függetlenedése, leválása a háztartásról, vagy a korai szexuális veszélyeztetettségtől és terhességtől való félelmek. A fenti folyamatot erősítheti a munkaerőpiacon jelenlévő erős, nők felé irányuló diszkrimináció. Előbbiek elkerülése érdekében hagyományosan inkább a fiúkat járatják iskolába, hiszen az uralkodó „férfi kenyérkereső” szemlélet szerint nekik jobban szükségük van azokra a tudásokra és képességekre, amelyek később lehetővé teszik számukra a magasabb jövedelmi pozíció elérését és a család eltartását, továbbá a társadalmi környezet is inkább a fiúk boldogulásának kedvez.

A fenti hátrányok kompenzálása érdekében szükségessé vált egyes segélyprogramoknál az ellátások nemek szerinti differenciálása. Az iskoláskorú lányok munkaerő-piaci potenciálja idősebb válásukkal tovább nő, városi környezetben könnyebben felszívhatja őket a nagyszámú képzetlen munkavállalót igénylő könnyűipar, vidéken a mezőgazdaság, nagyvárosokban pedig fokozottan ki vannak szolgáltatva a prostitualizálódás veszélyének. Az elmélyült társadalmi és kulturális bevésoedéseket nagyon nehéz megváltoztatni, amit az is bizonyít, hogy noha az Oportunidadesben a lányok jelentősen több pénzt kapnak, különösen a középiskola felsőbb évfolyamaiban való részvételért (l. 4. táblázat), még mindig igen nagy a társadalmi ellenállás (elsősorban az apák részéről) az iskoláztatásukkal szemben, hiszen a családok nem szívesen mondanak le az otthoni munkájukról, esetleg féltik őket a szexuális kizsákmányolástól.

4. táblázat: A támogatások iskolai előrehaladás és nemek szerinti megoszlása a mexikói Oportunidades programban (mexikói pezóban)

	Általános iskola			Középiskola					
	4	5	6	1	2	3	4	5	6
Fiúk	140	165	210	410	430	455	685	735	780
Lányok				430	475	525	790	840	890

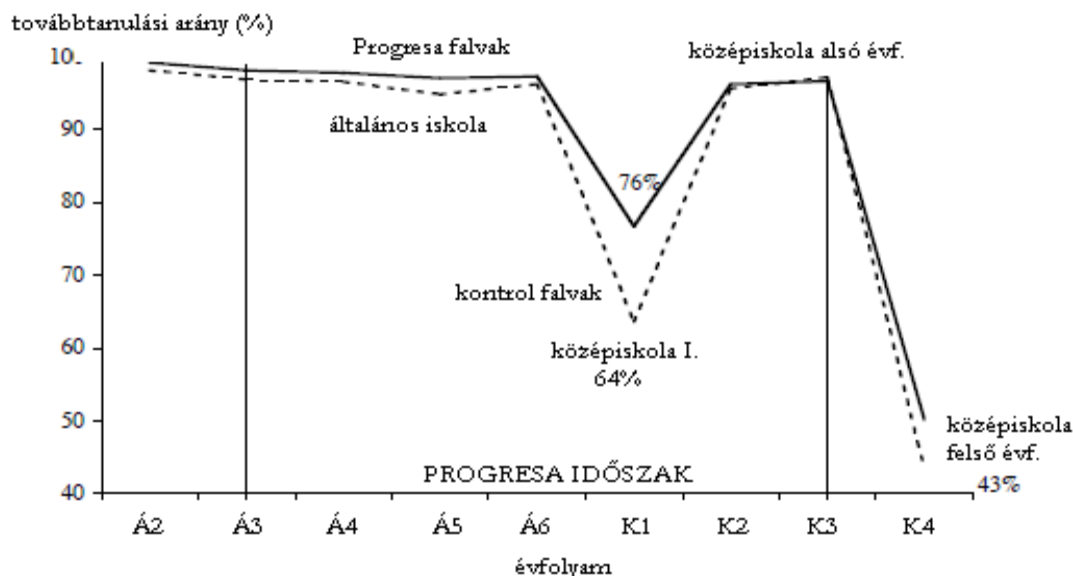
Forrás: Világbank 2011.

Megjegyzés: 1 USD = 13,74 MXN (2012. január 20.).

Kutatások azt mutatják (Latapí és de la Rocha kvalitatív kutatásai, 2004), hogy jelentős átalakulás ment végbe a nők iskoláztatása terén, a családok sokkal elfogadóbbak – különösen az anyák – lányaik iskolai részvételét illetően, továbbá átalakultak a lánygyermekkel kapcsolatos életpálya-elvárások.⁵ Egyre többen vallják a férfiak közül is, hogy egy nő nem számíthat kizárólag a férje keresetére és az általa nyújtott anyagi biztonságra. A program vitathatatlan hatása, hogy a 7. és 12. évfolyam között megfigyelhető, az ezredfordulóig meglehetősen mély nemek közötti iskolai részvételi rés gyakorlatilag mára eltűnt. Az Oportunidades elsősorban a középiskolai oktatási előrehaladási mutatók esetén ért el markáns eredményeket. A kontrollcsoportban az általános iskolát befejező gyermekek 36%-a nem folytatja tovább tanulmányait, a lemorzsolódás különösen a lányok körében nagymértékű. A projekt hatására a 64%-os továbbhaladási arány 76%-ra növekedett. A fiúk esetén átlagosan 10%-kal, a lányoknál pedig 20%-kal emelkedett a következő osztályba lépők aránya (Janvry–Sadoulet 2005: 25). A program elsősorban a háztartások legidősebb lányainak iskolai kimeneteire volt pozitív hatással.

⁵ Forrás: http://www.oportunidades.gob.mx/Portal/wb/Web/external_evaluation_results (2012. január 20.).

2. ábra: Szegénységben élő gyermekek iskolai előrehaladása, 1998⁶⁶

Forrás: Janvry–Sadoulet (2005).

Más programok (mint például a bangladesi) a lányok korai lemorzsolódásának kockázatát – mint a nagyon korai házasság és gyermekvállalás – negatív ösztönzőkkel kívánják mérsékelni. Amellett, hogy 85%-os iskolalátogatási kötelezettséget és minimálisan 45%-os teszteredményt írnak elő, a 10. évfolyam befejezése előtti terhesség vagy az érettségi előtti házasságkötés esetén megszüntetik a támogatást. A meglehetősen szigorú szabályozás mellett megemlítendő, hogy a bangladesi projekt keresleti oldali minőségjavítással is foglalkozik, úgymint a női pedagógusok jelenlétének elősegítése az iskolákban vagy az iskolai szegregáció felszámolására irányuló törekvések (Asadullah–Chaudhury 2006: 4). Egy malawi vizsgálat szerint a részt vevő lányok körében jóval kevesebb volt a

6 A fenti ábra 1998-ban készült, azóta a segélyezési időszakot kiterjesztették a hatodik évfolyamig, és a programban részt vevő tanulók 23%-kal nagyobb valószínűséggel fejezik be felső-középiskolai tanulmányaikat, továbbá átlagosan egy évvel tovább járnak iskolába, mint a kontrollcsoport tagjai. Különösen vidéki területeken javultak a lemorzsolódási mutatók a középiskola felső évfolyamaiba járók körében.

fiatalkori terhességek és a korai házasságkötések (ebben a programban pedig nem tiltották) száma, mint a kontrollcsoportban. Kiemelendő, hogy az országban nagyon súlyos problémákat okozó HIV-veszélyeztetettség is alacsonyabb volt a CCT csoportnál (Baird et al. 2009: 5–21).

Mexikóhoz hasonló javulást a nemek közötti iskolai részvétel kiegyenlítésében egyetlen latin-amerikai ország sem tudott elérni, de sokan megközelítették az Oportunidades eredményeit, például a bangladesi Cash for Education program is hasonlóan jó kimeneteket produkált. A CCT-k legfőbb előnye, hogy amellett, hogy az oktatási részvétel fokozásával növelik a lányok önbizalmát és életesélyeit, üzenetet küldenek a társadalomnak, hogy nemcsak a fiúk jövőjébe érdemes beruházni. A fentiekhez hozzátartozik, hogy a részvételi adatok javulása csak akkor örömdetes, ha az oktatásminőségi mutatók is javulnak, hiszen ha a megnövelt kereslet egy gyenge minőségű szolgáltatást biztosító kínálati struktúrával találkozunk, amely a folyamatos kudarcok színtere, ráadásul nem piacokonform végzettséget biztosít, az erodálja a kimeneti oldalon produkált eredményeket. Mivel a CCT-k majdnem kizárólag keresletoldali folyamatokat támogatnak (tehát nem építenek iskolákat, kórházakat stb.), nagyon fontos, hogy kínálati oldalon is működjön legalább az alapvető közszolgáltatások kielégítő minőségű szintje (Bedi–Marshall 2002; Fiszbein 2009). A mexikói program hátránya az, hogy hiába növelte a lányok iskolai részvételét a különböző évfolyamokban, mindez nem találkozott minőségi javulással. Az Oportunidades által támogatott gyerekek teszteredményei változatlanul szignifikánsan gyengébbek a kontrollcsoport eredményeinél, és a területi hátrányok továbbra is nagy lemaradást jelentenek az alacsony jövedelmű családokból származóknak (Behrmann 2000: 17). A lányok még mindig nagyobb lemorzsolódási veszélynek vannak kitéve, mint a fiúk, aminek első számú oka a korai teherbe esés, valamint a kistestvérek gondozása.

A CCT hatása az anyák társadalmi helyzetére

A felnőtt nők gyermekük révén, „anyai szerepükben” csatlakoznak a programokhoz. Alapvetően két területen érvényesül a CCT hatása rájuk vonatkozóan: az egyik a reprodukciós funkciókhoz kapcsolódik, a másik pedig a hagyományos háztartásfenntartó és gyermekgondozó funkciókhoz illeszkedik. Az anyák programról alkotott képét nagyban befolyásolja, hogy milyen iskolai végzettséggel, anyagi körülményekkel, családi kapcsolatokkal rendelkeznek, mennyire fejlett területen laknak. Víz-

gálatok megállapították, hogy minél kiszolgáltatottabb és hátrányosabb helyzetben vannak a fenti dimenziók alapján, annál pozitívabban értékelik a projekt jelentőségét. Legfontosabb eredménynek (a válaszolók harmada) a háztartás közvetlen anyagi forráshoz jutását említették, valamint az ezzel járó alapvető javak beszerzését. Ezt szorosan követte (a válaszolók negyede) a háztartás jólétének növekedése, ami a gyerekek iskolai előrehaladására, egészségügyi ellátására vonatkozott (Latapí–de la Rocha 2009). Az anyák természetesen pozitívan értékelik a projekt kimenetét, ha látják, hogy az jótékony hatással van családjuk jólétére és gyermekük iskolai előmenetelére, de nem hagyható figyelmen kívül a hatások elemzésénél, hogy mi történik eközben velük, hogyan változtatja meg a támogatási mechanizmus a háztartáson belüli szerepeket. A nők programba való bekapcsolódásának első fázisa terhességükkel kezdődik és a szülést megelőző időszakhoz kapcsolódó egészségügyi szolgáltatásokhoz való könnyebb hozzáférést jelenti. Az ebből származó egészségnyereség és életminőség-javulás tagadhatatlan, csaknem minden hatásvizsgálat a kontrollcsoporthoz képest jobban táplált és egészségesebb anyákról és csecsemőkről számol be. Mexikóban a programban részt vevő anyák újszülötteinek születési súlya átlagosan 127,3 grammal magasabb, mint a kontrollcsoportban lévőké, az alacsony születési súly előfordulási kockázata pedig 44,5%-kal alacsonyabb (Barber–Gertler 2008: 31). A programokkal szemben gyakran megfogalmazott társadalmi kritika, hogy ösztönzik a gyermekvállalást, ezzel beragasztva egyfajta szegénységi csapdába a részt vevő háztartásokat. Néhány program ennek elkerülése érdekében (például a brazil Bolsa Família) három gyermekben maximalizálja a támogatások szintjét, azaz a negyedik gyermek iskoláztatásáért és egészségügyi ellátásáért már nem lehet több támogatási igényt érvényesíteni. A CCT gyermekvállalás-ösztönző hatását, valamint a segélyekre való életmódszerű berendezkedést egyik általam ismert vizsgálat sem támasztotta alá.

Adato (2000: 18–25) a mexikói program közösségi viszonyokra gyakorolt hatásait vizsgálta meg különböző földrajzi területeken. A kutatás rávilágított a résztvevők közötti erős közösségi tudat kialakulására, az „Oportunidades nők” közötti kapcsolatok szorosabbá válására, amelyhez hozzájárult a közös programokon való részvétel, a gyermekek iskolai és egészségügyi részvételének közös elősegítése. A vizsgálat csak igen szerényen képes bemutatni a program közösségformáló hatását, azt például nem elemzi, hogy a megfigyelt csoport kohéziójának erősödése vajon nem csupán az azonos társadalmi csoporthoz tartozók érintkezését jelenti-e mindössze azért, mert ugyanahhoz a (szegény) szubkultúrához tartoznak. Meglátásom szerint a CCT közösség építő hatása inkább a terü-

leti célzást vagy a proxy means tesztet alkalmazó programoknál működhet (például a perui program ilyen), ahol adott területen belül igen magas arányban fordulnak elő alacsony jövedelmű háztartások. A heterogén lakókörnyezetben már jóval nehezebb lehet az ilyen jellegű identitásképzés. A brazil program nem számolt be a mexikóihoz hasonló közösségitudat-épülésről, noha a hatásvizsgálatok során a nők itt is arról meséltek, hogy pozitívan értékelik azt az időszakot, amikor kimozdulhatnak a lakásból vagy közvetlen lakókörnyezetükből. Erre alkalmat kínál az egészségügyi szolgáltatásokat gyakran kiegészítő tanácsadással és oktatással egybekötött foglalkozássorozat, amely fejleszti a nők hiányos képességeit, családalapítással, gyermekvállalással és gyermekneveléssel kapcsolatos ismereteket közvetít.

A közvetlen támogatások résztvevőkre gyakorolt hatását vizsgáló (többnyire a finanszírozó Világbank által készített) elemzések a nők gazdasági függetlenedését, a háztartási kiadásokba való határozottabb beleszólását, a közösségi „piacokon” (helyi bankok, üzletek) való hitelképességük növekedését említik meg pozitív hozadékként. Azonban csak nehezen határozható meg, hogy mekkora hatással van a folyamatra a fogyasztói társadalom megjelenéséhez és a politika demokratizálódásához kapcsolódó szerep és identitás átalakulás, és mekkora ebből a feltételes segélyprogramok közvetlen részesedése. Az elemzések elsősorban a nők gazdasági függetlenedésére helyezik a hangsúlyt, vagyis arra, hogy a támogatások csökkentik a családon belüli jövedelmi kiszolgáltatottságukat. A jövedelmek átcsoportosítása tehát nemcsak egyenlőbb gazdasági pozíciókat eredményez, hanem a háztartáson belüli belső kapcsolatok átrendeződését is magával vonja. Mindez különösen abban rajzolódik ki, hogy a pénzben nehezen kifejezhető értékű munkák, mint a házimunka és a gondozási tevékenység, felértékelődtek a célzott támogatások révén, ami kétségtelenül hozzájárulhat a női státuszok erősödéséhez és önbecsülésük javulásához. Fiona Williams (1989: 181–195) a patriarchális kapitalista rendszer munkaerő-újratermelési gyakorlatát elemezve állapította meg, hogy ezzel a támogatási szemlélettel az a baj, hogy amellett, hogy elismeri a nők speciális képességeit, egyben be is zárja őket az anya- és feleségszerep falai közé, megghiúsítva a közösségi érvényesüléshez és hatalomgyakorláshoz való jogukat.

Fontos megemlíteni, hogy az a tény, hogy a támogatásokat a női családfenntartó számára fizetik ki, még nem jelenti automatikusan a családon vagy közösségen belüli pozíciók megerősödését és pozitív folyamatok meggyökerezését. A jelenség nagymértékben függ a társadalmi környezettől, valamint a nemek közötti háztartáson belüli kapcsolatoktól. A hagyományosan nagyon erős férfi-

dominanciájú területeken, mint Latin-Amerikában jellemzően a vidéki és az őslakosság által lakott területek, nem várható el a nemek közötti szerepek gyors újrendeződése. Ellentétes hatást érhetnek el a projektek a viszonyok erőltetett külső átformálásával, ami növeli a családon belüli erőszak, valamint a belső feszültségek kockázatát. A férfiak ugyanis esetleg nem tarthatják kívánatosnak feleségeik családi befolyásának erősödését, vagy igazságtalannak tartják, hogy a támogatásokat a nők kapják kézhez. Ezzel kapcsolatban azonban megoszlanak a kutatási eredmények, némelyik kimutat kapcsolódást a támogatások és a családi feszültségek növekedése között (Espinosa 2006), mások nem számolnak be ilyen hatásokról (Rivera et al. 2005).

A háztartáson belüli fogyasztási preferenciák alapvetően nem módosulnak az ellátás hatására, ezért joggal vonható kétségbe, hogy a fogyasztási szerkezet átrendeződik azáltal, hogy a nőknek nagyobb beleszólásuk lesz a döntési folyamatokba.⁷ Vizsgálatok sokkal inkább azt erősítették meg, hogy a nők saját fogyasztásukat tudták fedezni a közvetlenül számukra irányított támogatásokkal, vagyis azt a saját célra használt jövedelmet pótolták vele, amit korábban (főleg az egykeresős háztartásokban) a férfiaktól kellett elkérniük (Handa et al. 2008: 1130). Ebben az esetben a háztartáson belüli jövedelmek egyszerű férfi és nő közötti átrendeződéséről beszélhetünk, ahol a férfinak az a jövedelmi egysége, amit addig a nőre (és esetleg a gyerekekre) költött, felszabadul, így sem a feleség, sem a gyerekek nem járnak jól a folyamat végén. Handa és társai azt is megfigyelték továbbá, hogy a háztartás jövedelmének növekedése esetén a szabad források elköltésében inkább a férfiaknak van meghatározó szerepük (míg a nők inkább a forrásszűkülés esetén kívánatos válságmenedzselésben érvényesülnek). Végül arra a megállapításra jutottak, hogy a források átcsoportosítása a háztartási válságmenedzselés problémáját is a nők nyakába szakasztotta, mivel a pótlólagos jövedelem sok férfit arra bátorít, hogy kevesebb pénzzel járuljon hozzá a családi kiadásokhoz, vagy hagyjon fel bizonyos jövedelemszerző tevékenységekkel. Egyéb felmérések a nők másfajta kiszolgáltatottságát (is) látják a feltételes segélyezésben (Latapí-de la Rocha 2009). Azzal ugyanis, hogy egy viszonylag kiszámítható, biztonságos és hosszú távú jövedelemre tesznek szert a támogatások révén, egyben hitelképessé is válnak a formális és informális piaci szereplők számára (különösen a szegény, kevés és bizonytalan álláslehetőséggel rendelkező területeken fontos mindez). A transzfer jelentette pénzügyi biztonság ezúton súlyos eladósodottságba csaphat át, ami még erősebb későbbi függőséget jelenthet a támogatásoktól (és a férfi háztartásfőtől).

7 Ez természetesen azt is jelentheti, hogy a fogyasztási minta hasonló értékpreferenciákat mutat a férfiak és a nők esetében is.

A programok további jelentős negatív hatása az időteher, amit az ellátásban részesülő nők a támogatás igénylésére, illetve a feltételek teljesítésére fordítanak. Franzoni és Voorend (2009: 20) kiemelik, hogy a támogatások nőknek történő kifizetése a finanszírozó érdekeit is szolgálja, hiszen a feltételekhez kapcsolódó tevékenységek terhei is többnyire a nők vállára nehezednek, így a közvetlen támogatás erősebb kikényszerítő hatással bír a követelmények teljesítésében. Az Oportunidades-résztvevők fele arról számolt be, hogy komoly problémát jelent eleget tenni a program követelményeinek, mivel időbeosztás szempontjából az igen nehezen egyeztethető össze a napi keresőtevékenységgel. Egy ecuadori vizsgálat szerint a nők aránytalanul sok időt töltenek a kéthetente folyósított segélyért való sorban állással (a fejletlen vidéki területen nincsen elérhető bankhálózat), valamint a szükséges, sokszor túlbürokratizált formanyomtatványok kitöltésével (Armas 2005, hivatkozva Molyneux 2009: 49). Másik időrabló tényező, hogy a gyermekekhez kapcsolódó projektkötelezettségek többnyire az anyákat terhelik, úgymint a rendszeres szűrővizsgálatokon való részvétel, a kisgyermekek iskolába hordása, foglalkozásokon való részvétel stb. Ráadásul a gyermekek iskolába járása csökkenti hozzájárulásukat az otthoni munkához, így az anyák munkaterhelése tovább növekszik. Mivel a programok inkább a lányok iskoláztatását segítik, és ők azok, akik az otthoni feladatokban is többet segítenek, mint fiútestvéreik, kiesésük a házimunkából különösen érzékeny veszteség. Viszont a fentiekben említett kvalitatív hatásvizsgálatok egyike sem említette, hogy az anyák panaszkodtak volna a megnövekedett munkaterhek miatt, hiszen azok gyermekeik boldogulását és jólétét szolgálták. Sokkal nagyobb problémát jelentenek viszont a programelvárásokban nem szereplő, de a helyi irodák által előírt kiegészítő tevékenységek. Ezek többnyire iskolák és kórházak takarításában, a lakókörnyezet rendben tartásában vagy a programmunkában való részvételben merülnek ki. Rivera Mexikóban végzett felmérése szerint ezek a „kiegészítő munkák” akár havi 30 órás elfoglaltságot is jelentenek, s ez súlyos kieséssel jár a résztvevők számára fő foglalkozásukból. Ez a foglalkozás gyakran nem formális munkaviszonyt jelent, hanem a háztartás fenntartására irányuló fizetetlen munkát (gondozói-ápolói feladatok, házimunka, családi gazdaság ellátása stb.), amely a projektmenedzserek számára láthatatlan marad (Rivera et al. 2005).

A hatásvizsgálatok abban egyetértenek, hogy a CCT támogatások három területen mindenképpen pozitívan befolyásolták a programban részt vevő nők életét. Először is a megkérdezettek arról számoltak be, hogy az anyagi források feletti ellenőrző szerep erősödése javította önbizalmukat és önértékelésüket. Mindez azért is nagyon fontos, mert a pozitív önkép javítja a gazdasági kimeneteket

és pozitívan hozzájárul a közszolgáltatások igénybevételéhez (Akerlof–Kranton 2000). Másodsorban a források feletti (korlátozott vagy teljes) rendelkezésükkel javult a családon belüli döntési pozíciójuk. Harmadsorban pozitívan értékelték általános jólétüket, mivel a készpénztámogatások érezhetően hozzájárultak a szegénység mérsékléséhez, és jobb életkörülményeket és esélyeket eredményeztek elsősorban a gyermekek számára.

Következtetések

A CCT programok nemek közötti viszonyokra gyakorolt hatása egy nagyon fontos, mégis alulkutatott területe a témával foglalkozó szakirodalomnak. Az genderalapú CCT-elemzés alapkérdése továbbra is az, hogyan befolyásolja a program a hagyományosan egyenlőtlen, erősen férficentrikus családon belüli forrás- és munkateher-eloszlást. Néhány pozitív hatás ellenére (mint az önbecsülés javulása, döntési pozíciók erősödése stb.) a CCT nem képes jelentősen és alapjaiban újrendezni a családon belüli erőviszonyokat és pozíciókat. Ezzel szemben sokkal inkább felerősíti a meglévő családi szerepeket, mivel dominánsan épít a nők hagyományos reprodukciós és gondozási, valamint háztartás-működtető funkciójára, erősítve ezzel a tradicionális „anya” és „feleség” szerepekhez kapcsolódó elvárásokat. Így változatlanul fennmaradnak a nemek közötti egyenlőtlenségen alapuló viszonyok, ahol a nők társadalmilag továbbra is értékesek, ám gazdaságilag meglehetősen gyenge pozíciókat töltenek be. Ennek első számú oka, ahogy Molyneaux (2009: 56) fogalmaz: „a támogatásban részesülő nők nem állampolgári mivoltukban, hanem anyákként és feleségekként válnak a program résztvevőivé”. Latapí és de la Rocha (2009) arra a következtetésre jutottak, hogy a program elsősorban az olyan férfi kenyérkereső modellt követő háztartásokban működik leginkább, ahol a nő nem végez fizetett munkát és háztartásbeliként otthonában gondoskodik családjáról. Legkevésbé pedig olyan családokban működik, ahol a nő a fő kenyérkereső, és egyedül kell fenntartania a háztartást. Legsúlyosabb helyzetben azok a vidéki mélyszegény családok vannak, ahol nincsen férfi családfenntartó vagy jelentős a férfi háztartásfők migrációja,⁸ a feleségnek pedig egyedül kell ellátnia a házimunkát, gondoskodni a gyerekekről és idősekről, valamint kiegészítő jövedelemre szert

8 Fejlettebb régiókban, esetleg az Egyesült Államokban találnak munkát, onnan támogatják otthon maradt családjaikat.

tennie a hazaáramló források bizonytalansága miatt. Természetesen addig biztosítási jogviszonyuk sincs, betegségi ellátásra, nyugdíjra és más szociális juttatásokra nem jogosultak. A korábbi fejezetekben tárgyalt problémák arra világítanak rá, hogy az ellátások, noha növelték a támogatottak vásárlóerejét, anélkül tették mindezt, hogy átalakították volna társadalmi és gazdasági alárendeltségüket. Így nem növekedett jelentősen a függetlenségük és a családon belüli egyenlőségük, tehát igazi megerősítés (empowerment) helyett csupán a megerősödés érzékelésének lehetőségével találkoztak (Benderly 2011: 3).

Irodalom

- ADATO, MICHELLE (2000):** The Impact of Progresá on Community Social Relationships, September. Washington DC: International Food Policy Research Institute (IFPRI).
- ADATO, MICHELLE, BENEDICTE DE LA BRIERE, DUBRAVKA MINDEX ÉS AGNES QUISUMBING (2000):** The Impact of Progresá on Women's Status and Intrahousehold Relations. Final Report. Washington, DC: International Food Research Policy Research Institute.
- AKERLOF, GEORGE A. ÉS RACHEL E. KRANTON (2000):** Economics And Identity. The Quarterly Journal of Economics, MIT Press, 115(3): 715–753.
- ARMAS, AMPARO (2005):** Redes e Insitucionalización en Ecuador. Bono de Desarrollo Humano, Unidad Mujer y Desarrollo Paper No. 76, Santiago de Chile: CEPAL; eredetiből angolra fordította és hivatkozza Molyneux (2009).
- ASADULLAH, MUHAMMAD NIAZ ÉS NAZMUL CHAUDHURY (2006):** Conditional Cash Transfer and Educational Gender Gaps: Insights from Bangladeshi Huouseholds. World Bank.
- BAIRD, SARA, EPHRAIM CHIRWA, CRAIG MCINTOSH ÉS BERK OZLER (2009):** The Short-Term Impacts of a Schooling Conditional Cash Transfer Program on the Sexual Behavior of Young Women. Impact Evaluation Series No. 40. Poverty and Inequality Team, Development Research Group, World Bank.
- BARBER, SARAH L. ÉS PAUL J. GERTLER (2008):** Empowering Women: How Mexico's Conditional Cash Transfer Program Raised Prenatal Care Quality and Birth Weight; from: http://emlab.berkeley.edu/users/webfac/moretti/e251_sp08/gertler.pdf
- BEDI, ARJUN S. ÉS MARSHALL, JEFFREY H. (2002):** Primary School Attendance in Honduras. Journal of Development Economics, 69: 129–53.

- BENDERLY, BERYL LIEFF (2011):** A Bargain or Burden? How conditional Cash Transfer (CCT) Program Design Affect the Women Who Participate in Them. World Bank 2011. March.
- BEHRMAN, JERE R., SENGUPTA, PIYALI ÉS TODD, PETRA (2000):** The Impact of Progresa on Achievement Test Scores in the First Year. Washington D.C.: International Food Policy Research Institute (IFPRI).
- BRADSHAW, S. ÉS QUIRÓS VÍQUEZ, A. (2008):** Women Beneficiaries or Women Bearing the Cost? A Gendered Analysis of the Red de Protección Social in Nicaragua, Development and Change, No. 39.
- CALVA, LOPEZ LUIS ÉS NORA LUSTIG (2010):** Declining Latin-American Inequality: Market Forces or State Action, from: <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/5148> (2012. január).
- ESCOBAR LATAPÍ, A. ÉS GONZÁLEZ DE LA ROCHA, M. (2009):** Girls, Mothers and Poverty Reduction in Mexico: Evaluating Progresa-Oportunidades. In: Shahra Razavi: The Gendered Impacts of Liberalisation. New York and Abingdon: Routledge/UNRISD.
- FISZBEIN, ARIEL, NORBERT SCHADY ÉS FRANCISCO H. G. FERREIRA, MARGARET GROSH, NIAL KELLEHER, PEDRO OLINTO, EMMANUEL SKOUFIAS (2009):** Conditional Cash Transfers. Reducing Present and Future Poverty. Washington, D.C.: The World Bank.
- FRANZONI, JULIANA MARTÍNEZ ÉS KOREND VOOREND (2009):** Blacks Whites or Greys? Conditional Cash Transfers and Gender Inequality in Latin America, RC 19 Conference, Montreal, August.
- GITTER, SETH R. ÉS BRADFORD L. BARHAM (2008):** Women's Power, Conditional Cash Transfers and Schooling in Nicaragua. The World Bank Economic Review, 22(2): 271–90.
- HANDA, SUDHANSU, PETERMAN, AMBER, DAVIS, BENJAMIN ÉS STAMPINI, MARCO (2008):** Opening up Pandora's Box: The Effect of Gender Targeting and Conditionality on Household Spending Behaviour in Mexico's Progresa Programme, Department of Public Policy, University of North Carolina at Chapel Hill.
- JANVRY, ALAIN DE ÉS ELISABETH SADOULET (2005):** Making Conditional Cash Transfer Programs More Efficient: Designing for Maximum Effect of the Conditionality. The World Bank Economic Review.
- MOLYNEUX, MAXINE (2009):** Conditional Cash Transfers: A Pathway to Women's Empowerment. from: https://webmail.lon.ac.uk/exchange/maxine.molyneux/Drafts/RE:%20Pathways%20Paper%20No%205.EML/1_txt.htm#_edn1 (2012. január).

- ORLOFF, ANN SHOLA (1993):** Gender and the Social Rights of Citizenship. The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare State. *American Sociological Review*, 58(3): 303–328.
- RIVERA, L., HERNANDEZ, B. ÉS CASTRO, R. (2005):** Association Between Couple Violence Against Women from Extreme Poverty Urban Zones and Incorporation into the Oportunidades Program. COLMEX Project on Gender and Oportunidades.
- SEDESOL (2005):** Reglas de Operación del Programa Oportunidades. México: SEDESOL.
- SOARES, FÁBIO VERAS ÉS ELYDIA SILVA (2010):** Conditional Cash Transfer Programmes and Gender Vulnerabilites. Case Studies of Brazil, Chile and Columbia. Working Paper, No. 69, September.
- SETH R. GITTER ÉS BRADFORD L. BARHAM (2008):** Women’s Power, Conditional Cash Transfers, and Schooling in Nicaragua. *The World Bank Economic Review*, 22(2): 271–90.
- SZIKRA DOROTTYA-DOROTA SZELEVA (2010):** Do Central and Eastern European countries fit the „Western” picture? The example of family policies in Hungary and Poland. In: Klenner, Chrisitna és Leiber, Simone (szerk.): *Welfare states and gender inequality in Central and Eastern Europe*. Brussels: ETUI. 81–117.
- WILLIAMS, FIONA (1989):** *Social Policy. A Critical Introduction, Issues of Race, Gender and Class*, Chapter 7: „The Welfare State as Part of a Racially Sturctured and Patriarchal Capitalism”. Polity Press, Cambridge, 178–203.

Egy pártszervezet dinamika nélkül

Bevezetés

Az emberi lét elengedhetetlen feltétele a szerveződés. Az egyén szervezkedik, csoportosul, mert létfeltételeit csak ebben a formában tudja biztosítani. Alaptétel a szociológiában, hogy életünket folyamatosan a választások, az alternatívák közötti választások mentén éljük. Ezeket a választásainkat is csak valamely szervezet tagjaként végezhetjük, szervezeten kívül létezni nem lehetséges. Még az a cselekvő is, aki végleg úgy dönt, hogy a versengő világ gyarlóságát hátrahagyja és elvonultan önállósul, legalább egy szervezet tagja marad: az államszervezetnek, amelynek a területén tartózkodik. Egyéni céljainkat szervezeten belül tudjuk megvalósítani, – a szervezet a létránk, segítségével egyre feljebb kapaszkodhatunk. Szerencsés esetben saját céljaink nagyjából egybeesnek szervezetünk céljaival. Ebben a munkában politikai pártok vizsgálatának egyfajta alternatívájaként remélhetőleg érdekes kísérletet teszek egy pártszervezet érték- és ideológiai beállítottságtól mentes – de nem politikamentes, hiszen a hatalomért vívott harc az maga a politika –, szigorúan szervezetszociológiai leírására, kiemelt figyelmet fordítva a célok elérése érdekében tett szervezeten belüli egyéni erőfeszítésekre. Megállapításaimat tapasztalataimra alapozom, és próbálom modellezni azokat egy kitalált pártszervezetbe illesztve.

Elsőként a pártszervezetet magát, környezetét, a hálózatban elfoglalt helyét, a külső hatásokat és belső összetevőket, struktúráját mutatom be röviden, majd a főbb szereplőket, a vezetést. Második lépésben a szervezet és az egyének céljait, a szereplők közötti hatalmi játszmákat tekintem át, legvégül az okok és okozatok közötti viszonyokat, a latens és manifeszt funkciókat próbálom feltérképezni rákérdezvén egy szervezet létét meghatározó legalapvetőbb dilemmára: képes-e a szervezet változni, és, ha igen, hogyan? Felfedezhető-e benne valamiféle rugalmasság, dinamika, ami azt versenyképessé teszi, és, ha igen, milyen – ha nem, miért nem?

A szervezet helyzete, társadalmi beágyazottsága

A pártszervezet egy nagyváros helyi szervezete. Nevezzük az országos szervezetet pártmonopóliumnak, mintha az kvázi anyacég funkciót töltené be. A helyi pártszervezet egy száználcvanezer lakosú területen végzi tevékenységét. A legutóbbi parlamenti választásokon a pártmonopólium elsőprő győzelmet aratott, így az országot koalíciós kompromisszumok kényszere nélkül képes kormányozni. Ugyanakkor a pártszervezet helyi szinten vereséget szenvedett, képviselőt csak listáról volt képes a parlamentbe delegálni, de még ennél is nagyobb – katasztrofális – vereségbe szaladt bele az országos választásokat fél évvel követő regionális választások alkalmával, holott a pártmonopólium eközben választási győzelmét fokozni tudta, szinte az összes regionális testületben többséget szerzett. A szervezet tehát az országos mainstream-mel szemben ellentétes előjelű közegben működik, területén ellenzékben van.

A város hagyományait tekintve régi munkásváros, proletár hagyományokkal, s ezek a hagyományok pártszervezetünknek nem kedveznek, ideológiai beállítottsága ezzel ellentétes. Hozzá kell tenni azonban, hogy ezek az ideológiai hagyományok – a munkás-proletár múlt – húsz évvel a rendszerváltás után erősen halványodnak, választási vereséget ilyen alapon indokolni már nem lehet, hiszen időközben az összes többi munkáskötődésű proletárbástyára kitűzték a pártmonopólium zászlaját. Ami a lényeg, ez a pártszervezet önkormányzati szinten nincs döntési pozícióban, területén lezajlott választások közül még soha egyet sem nyert meg, anyapártja, vagyis a pártmonopólium elsőprő sikerei ellenére sem.

A szervezetet az elnök irányítja (*PE* – pártszervezeti elnök rövid), helyettese az alelnök (*PA*) a tizennégy tagot számláló elnökségben foglal helyet az önkormányzati testületi frakcióvezetővel (*FRV*) együtt. A pártszervezeti elnök és az alelnök egyben parlamenti képviselő is, amint az már említve lett, országos listáról jutottak az országgyűlésbe. Az elnökségben fontosabb szerepet játszik még a mecénás (*PM*), aki jóban van a pártmonopólium országos vezetőivel, így befolyása azon kívül, hogy szponzorálja a helyi szervezetet, amúgy is igen nagy. Említést kell még tenni az egyik igen agilis elnökségi tagról, egyben alelnökről (*ET*), akivel az országos vezetőség elhitette, hogy *PE* helyére szánja. A fontosabb szereplők jellemábrázolásai röviden:

PE – A pártszervezet elnöke, országgyűlési képviselő. Diplomás, szakmailag nagy tudással rendelkezik, művelt, tájékozott, de politikai működése teljesen érthetetlen. Ravasz, alig tesz valamit a

pártszervezet jobb megítéléséért, hatékonyságának növeléséért, mert tudja, hogy amikor valamely megmérettetés ideje közeleg, el tudja hitetni a pártmonopólium vezetésével és a tagokkal is azt, hogy ő a legalkalmasabb. Mindez persze megtévesztésen alapul, hiszen amúgy tudja mindenki: ő itt nem esélyes a győzelemre. *PE* szerephalmozása (pozícióhalmozása) saját szemszögéből nézve logikus, de a helyi szervezet számára káros. Nem lehet valaki egyszerre helyi szervezeti elnökként és parlamenti képviselőként is hatékony, egyik a másik rovására megy, az egyik szerep kioltja a másikat. Nincs kisugárzása, hangja erőtlen, továbbá a helyiek számára hiteltelen, mert nem itt él (hanem egy másik városban). Motivációs taktikájának fő vonásai a hitegetés, ígérgetés.

PA – A szervezet nagy öregje, közismert helyi ember. A városban él, itt dolgozik megbecsült ügyvédként, rendkívül segítőkész. Jó modorú, diplomatikus. Listáról ő is bejutott a parlamentbe. Kisebb probléma vele kapcsolatban idős kora és az, hogy nem elég erőteljes, nem kemény. Politológiai alapjai hiányosak, viszont az embereket jól tudja motiválni, egy valóban karizmatikus pártelnöknek (ideális esetben) igen nagy segítségére lehetne.

FRV – A pártszervezet frakcióvezetője a helyi önkormányzati testületben. Mivel a helyi szervezet a legutóbbi önkormányzati választásokon súlyos vereséget szenvedett, így az csak a képviselőtestület egyötödét adja. *FRV* apja régi, kikezdehetetlen, megbecsült politikus, a pártmonopólium országos vezetőségének releváns tagja, de fia más megítélés alá esik. A pártmonopólium vezetője előre leszögezte, nem akar dinasztiákat kinevelni, *FRV*-nek nagyon meg kell küzdeni az előrejutásért. Erre nem látszik igazán esély, mert apja műveltségét és politikai tulajdonságait nem örökölte. Nem karizmatikus, nem beszél jól, kifejezésára szegényes. Előnye viszonylagos őszintesége, barátságossága és konfliktustűrő képessége. Igyekszik diplomatikusan viselkedni. A picike önkormányzati frakciót jól irányítja. Amennyiben a helyi pártszervezet egységesen fel tudna sorakozni egy valóban művelt és karizmatikus vezető mögé, megfelelő szerepkörben *FRV* is fontos mozgatója lehetne a változásnak.

PM – Az elnökségben fontosabb szerepet játszik még a mecénás, aki jóban van a pártmonopólium országos vezetőivel, így befolyása azon kívül, hogy szponzorálja a helyi szervezetet, amúgy is igen nagy. Nyílt szerepe alig észrevehető, a háttérben azonban tudja befolyásolni a belső politikát, keveri a kártyákat. Nyilvánvalóan politikai szerepvállalása nem különíthető el üzleti érdekeitől, de ez szinte

a világon mindenhol természetesnek vehető, mint a politika egyik diszfunkciója. Viszonylag fiatal, barátságos. Ő szintén nagy segítségére lehetne egy egységes, igazi és elfogadott vezető által irányított szervezetnek, jelenleg csalódottnak tűnik.

ET – Vele az országos vezetőség szervezeti ügyekért felelős tagja elhitette (de nem gondolta igazán komolyan), hogy ő a jövő elnöke a pártszervezet élén. A nemrégiben lejátszódott tisztújító közgyűlés előtt hatalmas kampányba kezdett helyi pártelnöki megválasztása érdekében és *PE* leváltásáért. *ET* legnagyobb problémája önértékelési zavara. Komplexusos, nincs vele tisztában, valójában mit (vagy mit nem) tud, folyamatosan felértékeli magát és ezt látszattudást próbálja erőltetni – értelmesebb, diplomás emberek esetében sikertelenül, sőt kissé szánalmasan. Műveltsége hiányos, beszédstílusa nem választékos. Annyira próbál műveltnek látszani, hogy ez azokban, akik átlátnak a szitán ellen-szenvet vált ki, így erőltetett meggyőzési kísérletezései hiteltelenné teszik – pont az ellenkező hatását váltja ki annak, amit szeretne. Vezetőnek a leírtak miatt alkalmatlan. A legutóbbi tisztújító közgyűlés alkalmával – az előrejelzések ellenére – a pártelnökségért folytatott harcot elvesztette, *PE* néhány valóban ügyes és ravasz húzással a tagságot maga mellé állította. Lehetősége volt a szervezet elnökségébe tagokat jelölni, de annak ellenére, hogy évek óta a fiatalítás szükségességét hangsúlyozza, csupa hatvan év feletti embert segített az elnökségbe, ami hitelességét is megtépázta.

Amennyiben a szociometria segítségével próbálnánk meg a fent ábrázolt vezetőségi tagok viszonyát felrajzolni, az alábbi képet kapnánk: a rokonszenvi és támogató kapcsolatokat nézve *PE*-nek a szervezeten belül egy támogatója van, ez *PA*, az országgyűlésben is együtt ülnek. *PA* vezetőségen belül hallgatólagosan jóban van mindenkivel, de igazán *PE*-t támogatja. *FRV*, *ET* és *PM* most összetart, egységesen nem szeretik *PE*-t, *PA*-val szemben közömbösek. *PE* tudatában van annak, hogy nincs támogatója, de ez különösebben nem izgatja, a szervezeten belül majdhogynem magányos, a tagok sem kedvelik (szinte csak *PA* támogatja). Az így felrajzolható egyszerű, kevés szereplős alakzat inkább láncszerű a végén háromszöggel, de nincs igazi középpontja. A helyi pártszervezet szempontjából hatékony, ideális forma vagy a csillagalakzat vagy pedig igazán demokratikus esetben a tömb lenne, így a döntések egyetértésben születnének.

Összefüggések

Hatalmi harcok a vezetésben. A hatalom elnyeréséért és megtartásáért folyó harc a politika része. Ahol egy szervezet vezetésében harc folyik, ott kevés az egység és a hatékonyság. Felbukkan a konfliktus, kirobban a harc, majd a dilemma feloldódik és a szervezet megváltozva folytatja tevékenységét – ez lenne nagyjából a változáshoz vezető út. Ennél a szervezetenél a konfliktus túlzottan elhúzódó, nincs igazi megoldás, hiszen a legutóbbi harc úgy oldódott meg, hogy minden maradt a régiben, az indulatok forrnak tovább, előrelépés nincs. Rossz taktika a fenyegetésre, kényszerítésre, ígéretésre, a felek megosztására való alapozás. A hatalmat megszerezni lehet okosan is, ehhez kell a kompromisszum. A kompromisszum együttműködést generál, ahol a felek arra jönnek rá, hogy nulla összegű játszmák helyett a nem nulla összegű játszmák vezetnek eredményre, amikor is, ahelyett, hogy az egyik fél a másik rovására győzne, mindkét fél nyer.¹ Az önérdékvezérelt magatartás bizalmatlanságot szül, az pedig blokkolja a normális működést, a közösség széteséséhez vezethet. A kompromisszum nehéz dolog, sok tulajdonság szerencsés együttállása esetén jöhet létre, erre a szervezetre jelenleg ez nem jellemző. A vezetés tagjai között (egymástól függetlenül) egyvalamiben látszódik konszenzus: nem hisznek a másik támogatásában és a tehetségesebb nem vezetőségi tagok patronálásában attól való félelmükben, hogy támogatottjuk később keresztbe tesz nekik, ezért a belső előrejutás szinte lehetetlen. Mivel az új arcok megjelenése, előretörése gátolt, ebből kifolyólag az új gondolatok és a lelkesedés szervezetformáló, a szervezetet rugalmasabbá tévő belső áramlása nem indulhat el, marad a merevség, a mozdulatlanság. Ebben rejlik a szervezet sikertelenségének egyik kulcsa is.

Funkciók és feladatok. A pártszervezet funkciója természetesen (s ebben nem különbözik más politikai szervezetektől) a pártmonopólium helyi szintű képviselete, választások alkalmával a lehető legtöbb mandátum megszerzése, más helyi pártokkal szembeni politikai erőfölény kiharcolása, s végül, de nem utolsó szempontként a helybeli lakosok képviselete, ügyeik intézése. Választási adatokra támaszkodva kijelenthető, hogy ez a szervezet alapvető funkcióit nem tudja teljesíteni. *Feladatok.* Tudatosított cél nélkül nehéz feladatokat kijelölni. A pontosan körülhatárolt, személyhez kötött feladatok végrehajtása ellenőrizhető, számonkérhető, így azok nagyobb valószínűséggel tudnak meg-

1 Csepeli, (2003: 202-203).1

valósulni. Elhatárolt, személyreszabott pontos feladatkörök nincsenek szétosztva, ez itt strukturális probléma is egyben.

Célok. „A cél a jelenben megidézett jövő.”² A világosan kimondott cél motivál (hiszen ezért mondjuk ki). A pártszervezet célja a választási győzelem, a meghatározó szerep elnyerése saját szinten, vagyis a politikai piacból való minél nagyobb részesedés. Ideális esetben a szervezet céljaival a tagok is tudnak azonosulni, a célok összhangját szervezet és tagjai között a vezetésnek kellene biztosítania. Az általam vizsgált pártszervezet egyik hibája a sok közül, hogy nincsenek világosan és érthetően megfogalmazott célok, s így azok meghatározásában és megvitatásában a tagok nem tudnak részt venni, nincs, ami elfogadott lehet, ezáltal megint csak nincs motiváció.

Stratégia és terv. „A célok, a prioritások, az értékek, a szervezeti filozófia és politika, valamint a feladatok eredményességét a stratégia biztosítja.”³ Mivel a vezetés nem egységes, a tervek is különbözőek. A tagoknak érezniük kellene a befektetett munka értelmét, személyük fontosságát. A pártszervezet ezen a területen szintén lemaradásban van, tudatosított stratégia és terv a feladatok megvalósítására vizsgálatom idejében nem készült még. A belső villongások miatt lehetetlen a pozitív üzenetek küldése a helyiek felé (pedig a célok, feladatok – a stratégia része lenne), ez pedig a politikai versenyképesség szempontjából hátrányos.

Motiváció. „A motívum cselekvési program, mely addig hat, amíg kielégületlen. Mihelyt a cselekvés megvalósul, a motívum kielégül, és nem motívum többé.”⁴ Ebben a szervezetben lenne potenciál, mert a folyamatos választási kudarcok miatt rengeteg a kielégületlen motívum (hiányérzet), egyszerűbben fogalmazva, az új, rendszerváltás utáni demokrácia történetében még soha nem nyertek választást. A tagságot tapasztalatom szerint lehetne motiválni, a tagokban van tenniakarás, a hatalom szükséglete nélkül is érzékelhető a teljesítményszükséglet, teljesítményigény. Csepeli György A szervezkedő ember című könyvében ábrázolja a szükségletek hierarchiáját (Maslow-t idézve).⁵ Ezek

2 Csepeli, (2003: 52).

3 Csepeli, (2003: 57).

4 Csepeli, (2003: 129).

5 Csepeli, (2003: 132).

szerint öt egymásra épülő szükséglet létezik, ezekből táplálkoznak a motivációk, és hatásukat csak akkor fejtik ki, ha előtte már az alsóbbrendű szükséglet kielégítést nyert. Miután a fiziológiai szükségletek, a biztonsági szükségletek és a társas szükségletek – együtt hiányszükségletek – teljesültek, következik a növekedési szükségletek megvalósítása - a megbecsülés és önmegvalósítás szükséglete - utáni vágy. A tagságot tekintve nyilvánvaló, hogy a fiziológiai szükségletek (mint legalapvetőbbek: lakás, étel-miszer, stb.) mindenkinél többé-kevésbé kielégítettnek tekinthetők, viszont a többi motiváló szükséglet – úgy, mint a biztonság, társaság és megbecsülés (mint növekedési szükséglet) – utáni vágy jelen van (ki is lehetne használni). Amennyiben a megbecsülés iránti szükségletet sokáig nem sikerül kielégíteni, abban az esetben motiválatlanság (hit elvesztése) lép fel. A vezetés tagjait egyértelműen a megbecsülés utáni vágyakozás és önmegvalósítás motiválja, ezekkel a probléma annyi, hogy önzővé – tehát csoportkohéziót rombolóvá – teszik az egyént.

Társadalmi tőke – csoportkohézió. A formalizált szervezet akkor hatékony, ha a belső informális viszonyok is megfelelően működnek. „Ezt a munkalélektani vizsgálatok és munkahelyzetben végzett kísérletek is valószínűsítik, jóllehet nem minden feladattípus estében mutatható ki. Az egyén csoportban nyújtott teljesítménye részint azért növekszik, mert az együttes ritmus fokozza a lendületet, és érvényesül a társak ösztönző hatása, részint pedig azért, mert a feladatok szervezett elosztása gazdaságosabb és változatosabb megoldásokkal párosul.”⁶ Egy szervezet teljesítménye nagymértékben függ attól, hogy tagjai hogyan és mi módon képesek a kooperáció játékát művelni. Feltételezésem szerint létezik egy, az emberek egymás közötti viszonyaiban rejlő szervező elv, amely az adott közösség vagy szervezet gazdasági és morális haladását szolgálja, ezt a társadalmi tőke gyarapításának eszközeként foghatjuk fel.

Elképzelésem szerint a társadalmi tőke négy változó által megragadható:

- Bizalom
- Identitás
- Együttműködési hajlandóság
- Motiváció (célorientáltság és teljesítményigény)

6 Mérei, (1998: 24).

A szervező elv egyfajta „körforgás”, amelyben a bizalom, az identitás, az együttműködési hajlandóság és a motiváció egymásra hatása növeli a társadalmi tőkét (hiszen nincs olyan tőkefajta, amely csak úgy magától gyarapodna, amint az már említve lett). A társadalmi tőke pedig - a pénzhez hasonlóan - konvertálható, vagyis bizonyos előnyökre váltható át, egy pártszervezet esetében hatékonyságra, sikerességre. Az egymásrahatás által tehát a bizalom, az identitás, az együttműködési hajlandóság és motiváció (célorientáltság és teljesítményigény) különös eredménye gyarapítja a társadalmi tőkét éppen úgy, ahogy a szorgalom, a kreativitás, a kitartás és nem utolsósorban a szerencse hiszlalja jó esetben például a pénztőkénket (a társadalmi tőke koncepcióban a szerencsét nem tekintjük tényezőnek). A négy elem (változó) egymást támogatja, vagy szerencsétlen esetben erodálja, más kifejezéssel élve egymással interakcióba lépnek. A közösségen belüli bizalom az identitás erősödéséhez vezet, mindez együttműködési hajlandóságunkat is táplálja, nem beszélve a motivációról, amiért egymással kooperálunk. Amennyiben a fenti négy összetevő valamelyike hiányzik vagy hiányos, akkor a társadalmi tőke nem gyarapodik megfelelő mértékben, de a hiányt felismerve tudatosan javítható a helyzet. Mérhető-e a bizalom, az identitás, az együttműködési hajlandóság és a motiváció? Bizonyítottan igen.⁷ Véleményem szerint e négy alkotóelem megmutatja a társadalmi tőke lényegét, vagyis a négy összetevő talán nem elég, de elégséges ahhoz, hogy mérhető bizonyosságot kapjunk egy szervezet (közösség) helyzetéről. Amennyiben a négy elem mérhető, akkor mérhető a társadalmi tőke is! Amikor tehát azt a kijelentést teszem, hogy vizsgált szervezetünk társadalmi tőkében szegény, akkor ezzel azt állítom, hogy az itt politizáló emberek egymás közötti viszonyaiban kevés az olyan lehetőség, ami a fejlődést, a változást serkenti, mozgatja.

Főbb állítások:

- A társadalom, a gazdaság és a politika egymásra hatnak.
- Emberek egymás közötti viszonyai (egy adott közösségen belül) nagymértékben befolyásolják a gazdaságot és a politikát, jó esetben fejlődést, változást generálnak.
- Nem a rossz gazdasági mutatók és a rossznak vélt kormányzás miatt lép fel bizalmatlanság, identitászavar, gyenge együttműködési hajlandóság, motiválatlanság egy adott társadalomban, közösségben, hanem fordítva.

⁷ Tárki: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf, Collegium Budapest, Csepeli-Prazsák (2011) stb.

- A társadalmi tőke elégséges összetevői (vagyis az annak méréséhez elégséges összetevők): bizalom, identitás, együttműködési hajlandóság, motiváció. Ezek mérhetők, így a társadalmi tőke is mérhető és tudatosan gyarapítható, felhalmozható.

E hosszabb gondolatmenet után, és a fentiek alapján észrevételem, hogy a vezetés iránti bizalom (és a benne való hit) a szervezet egyik gyenge pontja. A releváns szereplők közös vonása, hogy nincs karizmájuk (talán PA-t leszámítva), nem tudnak motiválni, de igazán nem is akarnak, politikai túlélésre játszanak. Motiváció pedig volna a tagokban, amint azt fentebb megemlítem. Az ellenpárttal szemben való meghatározás (annak gyűlölete) megfelelő identitást ad a tagságnak. Pontosán kijelölt feladat hiányában az együttműködési hajlandóság nem aknázható ki. Mivel a vezetőség nem működik hatékonyan, a szervezet bizalomhiányos állapotban van. Szintén a vezetőség hibája az identitásban, együttműködésre való hajlandóságban és a motivációkban rejlő potenciál kiaknázatlansága, becsatornázatlansága.

Összefoglalás

Amennyiben a fentebb felvázolt fiktív működési jellemzőket igaznak vesszük, kijelenthető, az országos pártmonopólium jelenlegi szervezeti rendszerével a veszébe rohan, működése diszfunkciókkal telített, mert a vezetőség együttműködése, kiválasztási (rekrutációs) és döntési mechanizmusai strukturálisan nem megfelelők. Ennek a tanulmánynak egyik fontos megállapítása, hogy egy pártmonopólium akkor cselekszik jól, ha fiókszervezeteit szervezetszociológiai módszerekkel is felméri, hiszen a belső működés hatékonysága, a változás és ezáltal a (külső hatásokra való) reagálás képessége előrejelezheti és alakíthatja a jövőt. Ez a szervezet mostani állapotában nem lesz képes a változásra, így nem tud megfelelően reagálni a külső kihívásokra, s ez a legnagyobb hibája. Nem kap kívülről (a pártmonopóliumtól) olyan ingert, amely feloldaná belső mozdulatlanságát. A helyi szervezet az eddigi összes megmérettetését elveszítette (összesen öt országgyűlési és öt önkormányzati választást), ez a fent is leírtak miatt történhetett így. Sem a helybeli lakosok érdekében végzett munka, sem az egység nem sugározza a kívüllagnak azt, ami a választói magatartást befolyásolhatná. A rossz szervezet ismérvei a logikátlan működés, az embertelenség (az előmenetek nem funkcionális alapon történnek), a pazarlás és hatékonysághiány (különjátszmák, káosz) felismerhetők. A rossz szervezet tünetei: motiválatlanság (motiváció itt létezik, de nem irányított), cinizmus (színlelés, látszattmegoldá-

sok, latens célok), feloldhatatlan konfliktusok, elégtelen reagálóképesség.⁸ Mindezen tünetek közül talán a motivátlanság az, ami nem annyira érzékelhető, a problémát inkább a motivációk becsatornázatlansága adja. Erősen jelen van azonban a cinizmus, mert a légkör nem nyílt, ellenségeskedés, színlelés és látszattmegoldások végzik tektonikus mozgásukat a felszín alatt. A feloldhatatlan belső konfliktusok és harcok miatt a szervezet veszít hatékonyságából, reagáló képessége ennél fogva elégtelen. A kívánatos változtatás folyamatmodellje következőképp nézne ki: – a változás szükségesének felismerése, – információszerzés, – helyzetkép, problémaazonosítás, – cselekvési terv készítése, – végrehajtás, – ellenőrzés, – értékelés és kiigazítás, – tanulás, okulás.⁹ „A változtatással szemben mutatkozó ellenállás igazi oka tehát nem az óvatosság, hanem a változatlanság fenntartásához fűződő érdek.”¹⁰ A szervezeten belüli bizalmatlanság, kooperáció- és motivációhiány nem kizárólag a hosszútávú tervek és stratégiák kidolgozatlanságában mutatkozik meg, hanem a napi történések reagálás nélkül hagyásában is. Ékes bizonyíték erre egy közelmúltbeli esemény. A napokban történt egy nagy gázrobbanás az egyik – az önkormányzat (amelyben vizsgált szervezetünk nincs döntéshozatali pozícióban) által eléggé magára hagyott – házban, ami szerencsére áldozatot nem követelt. A detonáció következtében a kétemeletes épület felső szintje megsemmisült. Mintegy huszonöt család maradt fedél nélkül, télen, hóban, fagyban. Erre a szomorú eseményre szervezetünknek semmiféle reakciója nem volt, nem akadt senki sem, aki a hírt felkapta, kezelte volna, pedig egy károsultakat segítő akció keretében erkölcsi és politikai előnyt lehetett volna kovácsolni az esetből.

A szervezet változásához vezető főbb elképzelések

–Új, hiteles, elfogadott, karizmatikus vezető személye. Be kell látnunk, hogy minden szervezetet a hatalom irányít, de mindeközben észre kell vennünk azt is, a hatalommal lehet okosan is bánni úgy, hogy akin a hatalmat gyakorolják, az azt ne vegye észre, tevékenykedjen örömmel és hatékonyan. Mindenkinek meg kell hajolnia valamely hatalom előtt (gyakran több előtt is), de ez a tény nem keserítheti meg életünket. Hatalmi viszony „A” és „B” között működhet a kölcsönös elfogadás és tudomásulvétel alapján is.¹¹ A társadalmi tőke növelésére szolgáló el-

8 Csepeli, (2003: 77-78).

9 French, Kast, Rosenzweig (in: Csepeli, [2003: 269].)

10 Csepeli, (2003: 270).–

11 Forrás: Perrow, 2002, 281-282.

mélet szervezetben is működhet. Minden közösségben akadnak domináns személyiségek, az átlag felett álló karizmatikus emberek, akiknek a feladata lenne a társadalmi tőke növekedéséhez vezető folyamat beindítása - az egység megteremtése, konkrét célok megfogalmazása, az egészséges önbizalom (identitás) fokozása pozitív üzeneteken és szimbólumokon keresztül, a kooperáció támogatása és végül a motiváció serkentése.

- Akarat – a változtatás szükségességének felismerése.
- Új struktúra. A vezetés átszervezése szervezetszociológiai módszerek szerint. A tagság köréből feladatcsoportok alakítása is egy megoldás lehetne például. Kisebb csoportok elhatárolt feladatokat kaphatnának – mondjuk, amíg az egyik feladatorientált kiscsoport aláírásgyűjtésbe kezdene egy helyi ügy érdekében, addig a másik szórólapokat osztogathatna –, így a feladat elvégzése utáni vágy serkentené a cselekvést, növelné a csoportkohéziót. Minden ilyen kiscsoportot egy elnökségi tag vezetne (vagyis ő is munkát végezne), ez biztosítaná a folyamatosságot. Elvégzendő feladat van bőven (ezt ET a tagság bevonásával egyszer összeírta, a lista a fiók alján hever), azokra ember is akad. Miután az új struktúra megszilárdul és a tagság bizalma érezhetően nő, annak stabilnak, kiszámíthatónak kell maradnia.
- Cél, funkció, feladatok tudatosítása és szinkronizálása (mindenki ugyanazt mondja, mindenki ugyanúgy értelmezza). A tagokban meglévő motivációt irányítani lehetne strukturális változtatásokkal és megfelelő célkitűzéssel.
- Logikus, átlátható és érthető stratégia, megvalósítható terv kialakítása, amely szisztematikusan végrehajtandó.
- Motiváció. Egy új vezetés, a változás igényének kinyilatkoztatása a strukturális változtatásokkal együtt újra értelmet adna a tagság részvételének, nőne a lelkesedés és a teljesítményszükséglet, tehát jobban motiválódna a közösség.
- Bizalom, identitás, együttműködési hajlandóság és motiváció tudatos fejlesztése a csoportkohéziót, tehát a hatékonyságot növelheti.

Irodalom:

CROZIER, MICHEL (1981): A bürokrácia jelensége. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

CSEPELI GYÖRGY (2003): A szervezkedő ember. Budapest: Osiris

MÉREI FERENC (1998): Közösségek rejtett hálózata. Budapest: Osiris

PERROW, CHARLES (2002): Szervezetszociológia. Budapest: Osiris

Similarities and Differences in Perennial and Post-Secular Approaches to Society

Abstract: Issues of the truth potential of religions and its alleged incompatibility with scientific objectivity are among the questions that cannot be bypassed in discourses aiming to an integral understanding of society. In this paper, we will examine and compare two specific approaches that share the intention of taking into consideration religious truths when describing and criticising both modern societies and methods permitting their scientific examination within the academic field. As perennialism focuses on common metaphysical truth shared by all religions, and post-secularism deals with a possible form of cooperation between secular and religious morality, it is expected to find that their offered solutions to social crisis phenomena will be essentially different. However, the results show that basically both see the solution as a reorganizational task.

Keywords: Perennialism, post-secularism, society, social crisis, scientific objectivity

The Fundamental Question

In recent decades, scientific opinions about the presence of religious ideas in society and politics have been radically reassessed, which, in turn, undermined the interpretation of religion as „a private matter” (Luckman, 1967: 94). One of the central components of the reassessment process is the recognition of the truth potential of religion and religious values. Another question is how this conviction of their truth potential is compatible with scientific objectivity, a classical debate which had a non-negligible effect on a special segment of the social public sphere, namely: academic knowledge. Taking into consideration that religious ideas and values participate in a significantly different, i.e. „foreign” public sphere from the one they did in the ages before the separation of state and Church, in this paper I would like to concentrate on the following question: to what extent

could the identity of these ideas and values be preserved in its reconciliation with scientific objectivity? For this examination I have selected two different approaches to social crises. The first of them is the perennial approach, which can be connected to such names as René Guénon, Frithjof Schuon, Ananda Kentish Coomaraswamy, Titus Burckhardt, and Martin Lings, or more recently, with more potential of academic objectivity, Seyyed Hossein Nasr, Rodney Blackhirst, Harry Oldmeadow, and Patrick Laude. The second is the post-secular approach, as identified, for example, with the work of Jürgen Habermas, Maeve Coke, and Christina Lafont. The reason for this choice is that while the former approach interprets religious truths as an expression of „absolute“ metaphysical truths in themselves, the latter makes the subject of its research the social utility of religious truths exclusively from a humanist and rationalist point of view. Another reason for the choice is the fact that the social view of perennialism for the first look – similarly to other religious and ideological approaches – does not meet the criteria of an unbiased and value-free approach. However, it is also easily detectable in the post-secular approach that in the interaction of religious and secular citizens, there exists an attempt for a normative construction of knowledge which is not restricted to the description and critique of phenomena (as things are) but above this, correct actions are designated (as things should be). For this reason, in both cases, it occurs to the writer that despite their objectivation in the Bourdieuan sense, neither can be regarded as a scientifically objective approach.

The Problem of Scientific Objectivity and the Objectivity of the Subject

For reasons of length, this study does not allow for a detailed examination of the objectivity of social sciences. However, two observations can be made even without a detailed analysis. The first is in C.W. Mills's words, that „the social scientist at work is not suddenly confronted with the need to choose values. He is already working on the basis of certain values.“ (1959, 178), which can be interpreted in the following way: inside social sciences, the set of value choices is determined by super-values, coded into generally accepted „scientific“ approaches. However, it can be put in a more generic way, as it is hard to debate that every thought, observation, and description is determined by a priori values, and for this reason, the realization of an absolutely idealized „value-free“ science would be committed to the special value of value-free-ness. The second observation is that al-

though several researchers have already attempted to deal with the problem of a value-free science (a few among them for example are Florian Znaniecki, Pitirim A. Sorokin, Alwin W. Gouldner, Robert A. Nisbet, and Irving L. Horowitz), „It is not that the relevant arguments articulated by this minority have been answered. Rather, they generally have been ignored” (Gray 1968: 176). This situation, which has not changed significantly to our days, can be explained with the characteristic of power discourses. However, such an explanation will not point at the solution of the problem, only at its discursive illegitimacy, which lends a degree of incoherence even to the basic texts of social sciences, as objectivity and its criteria did not mean even in classical sociology that the „social” aspect was dealt with without previous assumptions. Auguste Comte sided with „mere” empiricism – where he deems empirical research which is conducted in the absence of theory unscientific¹ – which is in harmony with Max Weber’s statements that „no science is absolutely free from presuppositions” (1991: 153) and „an attitude of moral indifference [Gesinnungslosigkeit] has no connection with scientific ‘objectivity’” (2011: 60). Weber’s criteria for the objectivity of empirical knowledge are that the effects of the scientist’s previous assumptions and convictions can be and are made predictable, and, as a result, the interpretation of scientific facts is not mixed with evaluative discussion.

The thought ordering of empirical reality along subjective categories denies neither a priori assumptions nor the fact that observed phenomena can have other aspects than social, which can also be researched according to their patterns of regularity and even according to scientific demands. At the same time, it states, showing the characteristics of an ideology critique that scientific knowledge is not compatible with normative knowledge, which aims at the identification of criteria needed for successful life management.² The formation of a value-free and non-normative sociology makes the values that social scientists hold irrelevant from a scientific point of view and excludes both „viable social philosophies” and research for better forms of human organization from the field of sociology (Warburton 1977: 91).

1 As Comte (2009) wrote, „No logical dogma could be more thoroughly irreconcilable with the spirit of the positive philosophy, or with its special character in regard to the study of social phenomena, than this [empiricism]”, „which is introduced into it [observation] by those who, in the name of impartiality, would interdict the use of any theory whatever” (474).

2 The difference between a normative and an existential form of knowledge can lead to several questions, e.g about the objectivity of a Marxist or Durkheimian sociology, as the concepts concerning logic and objectivity can be radically different, for example, as in logical positivism and in the Peircian normative logic.

At the same time, Habermas (1973) recognized that the positivist struggle against dogmatism is only possible in a form of science which reflects only on itself and wills itself as an end, that is, it shows exactly the characteristics of that kind of dedicated rationality³ which he rejects (268). As long as theoretical commitment to rationality does not prevent the scientific nature of a discipline, logically theoretical commitments to postulates of a different type (e.g. theological or transcendental) cannot be in themselves obstacles to the scientific nature of a discipline either. The question of objectivity follows only after that, and for exactly this reason – because of different postulates – the criteria of the various commitments will not overlap. The sociological relevance of religious truths viewed in the light of the criteria required by scientific objectivity meets the difficulty, as an example, that religious teachings do not trace back fact statements about the world to observations, instead they formulate the general laws of the world in accordance with divine revelations. This difference, however, is a consequence of theological postulates, and thus, the difficulty does not imply the incoherence of „thought ordering“ but only that statements formed via scientific observations are coherent with a different type of commitment.

According to this, the objectivity of religious truths can be described as a special type of „subjective objectivity“ in the same way as the objectivity of social sciences. The difference between the two is that the former is always the objectivity of the unique and supreme Subject, who can claim „objectivity“ through an order and law of objectivation as Being, and not according to the logical control researchers practise over their individual viewpoints when they arrange the examination of individual items. The answer to the question which of these two options can be accepted in a given discourse universe as fact depends on the power logic inside and the positions of their agents. In our opinion, a study of perennialist and post-secular approaches to society and their comparison makes it possible to explore the history of discursive skirmishes along this power logic: the surfacing of a problem, namely, whether the truth potential of religion or religious values can be accepted scientifically, gives us an opportunity to reconsider the components of the problem.

³ Earlier, Polányi (1950) has also pointed out this self-referential paradox in connection with the enlightened-superstitious opposition (76).

The Starting Point of Reconsideration

The novelty in a reconsideration of this type can be a result of the re-structuralization of current commitments, the extension of their scope, or both. Another consequence can be that the thinking agent selects a new object while the fact of commitment to the object cannot be eliminated. The latter is more complicated because it cannot be excluded that the reconsideration of components constituting the problem may not happen according to the paradigms recognized and accepted by the academia but for example according to those of theological tradition, or in a way which is compatible with that tradition. Thus, when we are examining how phenomena and the relationship between them get objectivized in science, we also have to look into the question what doctrines these concepts fit in and what tradition they are based on. Doctrines and schools of thought are of various types, and are different not only in the degree of their institutionalization or in their methods of passing their knowledge to the next generation, but very often the phenomena they examine are also interpreted as the revelation of a different basic characteristic. This is basically equivalent to the statement that it is always the doctrine that determines the object of examination and the questions that can be asked about it, and, to a certain extent, the range of possible results and conclusions.⁴ This is true for theology as well as for the constitutive models of social sciences, where groups of phenomena, as possible objects of study, are „offered,, in their empirical connectedness to experience (Foucault 1966: 368). From this, however, it cannot be concluded that a theological reconsideration of the facts makes it automatically irrelevant from the viewpoint of social sciences; this can be stated or denied only after the comparison of concepts. Taking into consideration the results of Christian social thought, the claim may also seem justified that some elements and relationships of society can be re-considered with theological commitment in a way that they may remain easily manageable by the means of interdisciplinary social sciences.

The questions above are worthy of special attention when examining society because what has been attributed by the post-secular approach to the incompatibility of the organizing principles of globality with human environment – an issue inseparable from social justice – has been attempted

4 To illustrate this point, it is enough to think of how the meaning of „human” has changed according its interpretation inside the bounds of systems of thought in the Middle Ages, Renaissance, Enlightenment, or for that matter, in trans- and post-humanist thought. Moreover, the definitions and interpretations are often exclusive of each other.

to handle until recently mainly by secular types of knowledge within the academic field, without any regard to the so-called „religious truths“. Although western theology has made several attempts in late modernity, at the recognition of the results of secular science (a controversial gesture), the same cannot be said of the academia as a group: it has made no attempt to benefit from the study of theology (Yarnold 1959: 54). On the part of social sciences an early recognition of the principle that „no science can prove its fundamental value to the person who rejects these [its] presuppositions,“ (Weber 1991: 153) surely contributed to this situation. It is only since the turn of the millennium that alternatives to the preservation of the status quo have strengthened. These alternatives converge – which occasionally seem to originate from inside the hermeneutical horizon of religions – in that respect that they no longer observe religion’s role in social and attitudinal organization through a sociological filter, but under the sign of dialogue and mutual understanding, regarding the academic and scientific value of possible conclusions as potentially equivalent. In political philosophy, some of these approaches refer to post-secular society, where the „post,“ prefix means that it has abandoned the „militant secularism,“ (Braeckman 2009: 280) of its modern precursor and, furthermore, it does not insist on the categorization of religion as a private matter but leaves space to its more emphatic appearance in the public sphere. On the other hand, there are areas – not necessarily in the geographical sense –, where the Western type of science, based on logical positivism and empiricism has not become a dominant factor in the explanation of the world, and in this way they not only lack a quasi-exclusive position but neither are their role significant in the organization of human coexistence, or in determining the criteria for „scientific“ knowledge. The non-Westernized part of the Islamic world belongs here, or sciences with „sacral,“ foundations which no longer belong – or never belonged – to the scientific culture of the West. In these areas, the question never arises how to reconcile the religious and the secular, or the traditional and postmodern mentality, as it is not a problem either, whether they should attempt, from inside the society, to adopt non-secular values or interpretations to correct particular social anomalies. The emphasis in these areas, where perennialism also belongs, is rather on the uncompromised rejection of secularism and the modern world in general.

The post-secular and perennialist approaches, therefore, interpret the relevance of religious truths rather differently, partly because in their particular thought contexts the referents or the terms „so-

ciety,, and „religious truth,, also differ. The following section will attempt to give an overview of the most important elements of difference.

Society from Two Perspectives

For a modern society, the first thing to be emphasized is that while the researchers are examining the meaning of a concept they also need to identify the referent, implicitly or explicitly, depending on whether they regard the meaning and the reference identical or different. Even if it is customary in problem-centred researches to emphasize particular aspects of society depending on their relevance to a solution and to marginalize or ignore other aspects, an etymological research of what the term „society” refers to can be taken as a basis and can be normative for later meaning variants. As here we would like to concentrate on the first phenomenon it was applied to signify, we would like to go back to the basics of the relationship between the sign and the signified, to the circumstances in which it was born, and then, following that, we can concentrate, as the need arises, on various geographical and political spheres, or later ages, where further variants of meaning developed.

From a historical point of view, „society”, that is, the French word *société* originally meant more of an economy-type of companionship. At the same time, based on the evolution of concepts like „*société*”, „social”, „sociabilité”, etc. (see Baker 1994: 95–121, esp. 98–108 and Mintzker 2008: 500–513 *passim*.), it can be claimed that „*société*” was used even before the Enlightenment to signify natural human companionship of mutual dependence. For an example we can quote from the dictionaries edited by César de Rochefort and Antoine Furetière written in 1685 and 1690, respectively: the human

„is not perfect enough to be independent, but is not so imperfect either to be incapable of conversation. For this reason was he born with the commitment and relationship so there is no way he can exist in the world without participating in a kind of family or a republic. In other words, as a social and civil animal, he needs to have lots of things in common with all the individuals of his species, and more with whom he lives in the same country, and even more with whom he belongs to the same family. [n’eft pas

af fez parfait pour eftre independant, il n' eft pas auffi si imparfait qu'il foit incapable de converfation; C'eft pourquoy il naift avec cette obligation & ce rapport qu'il ne peut eftre en nulle part de monde fans eftre une partie de quelque famille ou quelque Re-publique: Or en qualite d' animale fociable & civil, il eft neceffaire qu'il ait beaucoup de chofes communes avec tous les individus de fon efpèce & encore plus avec ceux de fon païs & bien plus encore avec ceux de fa maifon.] (Rochefort 1685: 692).

Later, he writes:

„It is only God's state that is sufficient in itself, and that of the beast, which is incapable of speech and, being mute and ignorant, is unable to communicate – both are outside the bounds of all kinds of society and community: God does not need society, and the beast is incapable of it.” [Il n'y a que le condition de Dieu qui feul fuffit à foy-meime, & la condition de la befte qui pour etre muefte & ignorante ne peut communiquer ils font tous deux, hors des liens de tout focieté & communauté: Dieu n'a pas befoin de focieté & la befte n'en eft pas capable.] (ibid., 692).

„Society” is defined in the entry above as made up of people and of the conversation networks between them, so society has been defined in a way that it does not include either God or the natural world, furthermore, society itself is not a part of those either. This definition was not formed through some restriction of a former category but by a formerly unprecedented naming of a specific coexistence as „society”. Although it can be rightfully said that the societies and society-concepts of the Enlightenment significantly differ from those of today, the discussable differences are not, in my opinion, in changes in the principles above but in its sphere of validity, in its being extended to new areas, and through this extension, in an increased number of focus points.

Regarding these principles, a perennialist concept of society is basically constative and not constitutive. It is not a construction in the postmodern sense but a conformity to narratives of various historical-causal chains of handing down traditions, inside the framework of which it can be stated what society is in essence and how it does not fit into the Divine order, and does not merely make available statements on what constitutes the examined object and how it functions. Here, on the one hand, a perennialist approach to society takes into consideration religious truths, but does it in

a way that at the same time it regards them as an expression of the meta-narrative of a „primordial tradition“ in that particular religious language and system of symbols, laws, and rites. On the other hand, based on these truths, it relates to modern society as to an anti-traditional, godless organization, which necessarily draws upon itself a rejection of its „rebellious“ spirituality, where the coexistence of humans has been attempted through a break with the divine, and via the maintenance of this separation.

This, however, does not mean that perennialism rejects every form of human coexistence. Perennialism puts a clear emphasis on the primacy of the individual when it is for spiritual realization. The turn towards the Self – that is, to the Absolute Subject – always starts on the individual level, where it requires a special activity on the part of the individual, besides which it also postulates that the individual can only be a fragmentary reflection of the Self. For reasons of self-correction, the individual needs to be united with his/her fellow human beings, on the one hand to remind themselves of their fragmentary nature (multitude in oneness), and on the other hand, as a communal act of fitting oneself into a divine cosmic order (unity in multitude), which includes both keeping in touch with other individuals and turning towards God together with other individuals. From the perennialist perspective, positive and appreciative statements can be made about forms of coexistence fulfilling the criteria mentioned above, for example, about congregations, monastic communities, classical teacher-disciple relationships, and in general about any affectionate connection between people in a narrower or broader sense. However, in general, the concepts used by perennialism to describe the different types of human coexistence show an inconsistency which leads to problems in cases when their relevance to social sciences is examined. Social development, as it can be seen in the light of the early usage of the term, is strongly connected to the results of an unfolding secularism, but this stage of development could not be reached while the organising power of religion covered every aspect of human existence. Thus, the special mode of coexistence we can call „society“ was absolutely unknown to people of yore. Despite this, archaic ways of coexistence are quite commonly referred to in perennialist texts as „sacral society“, „religious society“, or perhaps „traditional society“ – as an example, see Coomaraswamy (2005: 141, 2011: 25 and 70); Lakhani (2010: 13 and 190); Schuon (2006: 101) and Stoddart (2008: 100) –, which shows that perennialism

actually uses a modern concept signifying a level of godless organization to speak about modes of coexistence which cannot be furthest from that.⁵

This may be problematic for various reasons. Firstly, based on the guidelines of conceptual clarity it can be a requirement in science that different phenomena or their groups should not be categorized under the same name. The principles forming and maintaining societies by definition are human constructs, in their aims, norms, values, desires, faiths and beliefs, for which reason their organization is significantly different from that of religious communities, which are postulated as god-centred and maintained by divine providence. On the conceptual horizon of society, the existential difference between these two modes of coexistence may remain hidden from researchers, as society itself is also a mode of coexistence of special quality. And as the difference remains hidden, it will be impossible to distinguish between them according to their essence, only by their structure and function: with one mode of coexistence having god-based organizational principles (conforming to various revelations or to sacral laws) and with the other one not god-based, which, if researchers want to proceed in a coherent manner, is not acceptable because the term is reductive: it does not say that human coexistence has this and that (social and communal) modes, but that one mode of coexistence (society) has different qualities (traditional, religious, modern, global, etc.).

The other problem is that according to the perennialist thought, there is really no thing that is profane, there is only a profane point of view (Guénon 2001: 53), which means that although the viewpoint can be called profane – not in its own right but by opposing the transcendent and the sacral – due to its opposition as a distinguishing feature, the realization of the „profane“ will not be so profane but untraditional instead, it will not be something new but a degradation of something. Thus, when perennialism uses the name „society“ to denote a godless mode of coexistence according to its own logic, it refers to a deteriorated sacral community, the organizational principle of which is the negation of those of sacral communities. This way, the difference is not between the duality of traditional and modern societies, but of traditional and deteriorated sacral communities; the latter of which can be called society because of this deterioration. These differences are dif-

5 The interpretation of archaic and modern modes of coexistence as „societies“ of different quality can be seen in the following extract „Guénon also stressed that any traditional society , such as still survived in the East, is oriented to spiritual ends whilst any anti-traditional society, found everywhere in the modern West is necessarily governed by values inimical to our spiritual warfare“ (Oldmeadow 2007, ix).

difficult to perceive if we speak of both traditional-religious and modern-global modes of coexistence as society. It is necessary to highlight the polysemy of the applied concepts because their use may reach a degree of obscurity where the identification of the entity they signify becomes difficult or impossible and this clarification will be necessary in the examination of the concept of religion of the post-secular discourse.

A post-secular approach to society is not constative but constitutive: it does not reject society for its secularity, but does not speak about religious society either, instead, it wants to find a solution to a social crisis of society by drawing attention to the necessity of integrating some religious values into society. Let us have a look at what Habermas thinks of this cooperation: He does not simply state that religion has the right to spell out some truths, but also describes what consequence this will bring into the interaction of religious and secular citizens:

„The expectation that there will be continuing disagreement between faith and knowledge deserves to be called ‘rational’ only when secular knowledge, too, grants that religious convictions have an epistemological status that is not purely and simply irrational. And this is why, in the public political arena, naturalistic world views, which owe their genesis to a speculative assimilation of scientific information and are relevant to the ethical understanding of the citizens, do not in the least enjoy a prima facie advantage over competing world views or religious understandings. The neutrality of the state authority on questions of world views guarantees the same ethical freedom for every citizen. This is incompatible with the political universalisation of a secularist world view. When secularized citizens act in their role as citizens of the state, they must not deny in principle that religious images of the world have the potential to express truth. Nor must they refuse their believing fellow citizens the right to make contributions in a religious language to public debates. Indeed, a liberal political culture can expect that the secularized citizens play their part in the endeavours to translate relevant contributions from the religious language into a language that is accessible to the public as a whole” (Habermas–Ratzinger 2006: 50–52).

The extract above can be interpreted as if Habermas could accept, both epistemologically („have an epistemological status that is not purely and simply irrational“) and gnoseologically („must not deny in principle that religious images of the world have the potential to express truth“), the restoration of religious truths into the status which they enjoyed in the better part of history and later he describes its cultural, political, legal, and moral implications. Habermas’s concept of religion is worth a detailed inspection, however, in order to understand what he means when he says that the secular citizen should not question the truth potential of religious worldview. As Habermas examines the question primarily from a humanist’s point of view, for him, the truth potential of religion is not a temporal appearance of metaphysical truths but the presence of moral truths in religion which, for some reason, are absent from secular society. And as they are absent, he is worried that certain aspects of cultural tradition – moral intuitions originating in religious tradition (2005: 137) – which had attained significant success in handling societal pathology and individual tragedies in the religious universe, have become forgotten over time. We will not go into an examination whether his fears are well-founded or not, but will be satisfied with the conclusion that his train of thought does not handle religious truths in the same anthropological and ontological dimension as religion does. He moves on a plane where these truths are accessible to the rational mind, and standing on which human rationality constructs a humanist reality, separate from the transcendent. Habermas’s position, although rejecting several postulates of the Enlightenment on religion, is still „enlightened“ in the sense that he assumes that moral truths are norms governing individual and social interests; while from a religious point of view humanist morality is a secularized remainder of a true religious lifestyle. From this, it can be seen that when Habermas speaks about the truth potential of religion he does so inside the framework of a special (reductionist) rational reconstruction, the main result of which is that he introduces the reconstructed into the discourses of social science where a well-developed logical system and toolkit are available for its analysis.

The aforementioned can be interpreted in the following way in respect of the role of religion: What conditions must be fulfilled so that religions might contribute to the social stability of liberal states and to the consolidation of their „moral foundations“? In his response, Habermas does not commit himself either to the exclusivist or to the inclusivist standpoint⁶ but develops a solution which blurs the bound-

6 The „exclusivist“ and „inclusivist“ approaches here refer to the appearance of the freedom of religion in the public sphere. The former approach allows for the support of a standpoint by religious argumentation in public speech only if non-religious arguments are also listed to support the argument. The inclusivist standpoint also allows for religious arguments in public speech but without the former limitation.

ary between a religious and a secular line of argumentation: According to the post-secular approach, religion can only contribute to the formation of public will and opinion in a way which is acceptable to the secular state, and if religious people accept certain premises of attitude when relating to the secular and if they select their arguments along these premises. The desirable attitudes in Habermas's way of thinking are not merely about religious tolerance – with modernist overtones – (2005: 252), and we can add, rightly so: for religious tolerance, take it as „perseverance“ or „patience“, is not value-neutral to the object of tolerance. A lot more is in question: The religious conscience, says Habermas (2001),

„must accede to the authority of science, which holds a social monopoly on knowledge. Finally, it must participate in the premises of a constitutional state, which is based on a non-sacred concept of morality. Without this reflective ‘thrust’, monotheisms within ruthlessly modernizing societies develop a destructive potential“ (para.13).

In such circumstances, „acceptance“ presupposes not only the equality of profane morality and religious truths as organising principles of coexistence, because what can be required, according to Habermas (2005), is a positive and successive relationship⁷ on the part of the believer between religious ethics and secular morality (269), which can explain to a secular citizen the absurdity of claiming a morality on religious foundations irrational (114–115). By establishing this common ground between religious and secular morality, believers also need to accept the secular characteristics of society. But which are these characteristics? On the one hand, the diversity of thought, that is, a worldview constructed from one point of view will never belong to everyone, and therefore, it is neither ethical nor rational to try to achieve the opposite (Braeckman 2009: 282). On the other hand, the acceptance of a state the foundations of which lie on non-sacral morality, and the social monopoly of modern science concerning the production of knowledge, which was already touched upon in an earlier quotation.

7 It would be difficult to ignore the similarity between this train of thought and the one that leads to the Kantian definition of enlightenment.

Conclusion

As a conclusion, it can be said that there is a common intention in both the perennialist and the post-secular approach in taking into consideration religious truths and consequently, in strongly criticising modern society. Further common ground is that religious truths are justified not in the context of particular forms of religion. However, perennialism focuses on a common metaphysical truth shared by all religions, which means a transcendent unity of religions, while post-secularism deals with a possible form of cooperation between secular and religious morality. Both of these approaches share a conceptual inaccuracy as well, when they neglect the self-determination of the referent while referring to it, which is the case with „society“ in perennialism and „religious truths“ in post-secularism. At the same time, there is a huge difference in their approach to the crisis of society, namely, post-secularity seeks a solution to the interior crisis phenomena of society and wishes to solve them as a reorganizational task, while perennialism sees society itself as a crisis phenomenon and therefore rejects it, promoting traditional modes of coexistence as the ideal solution.

Bibliography

- BAKER, KEITH M. (1994):** „Enlightenment and the institution of society: notes for a conceptual history.“ In: Main trends in cultural history, edited by Willem Melching and Wyger Velema, 95–120. Amsterdam–Atlanta: Editions Rodopi.
- BRAECKMAN, ANTON (2009):** „Habermas and Gauchet on Religion in Postsecular Society – A Critical Assessment.“ Continental Philosophy Review 42(3): 279–96.
- COMTE, AUGUSTE ([1830–42] 2009):** The Positive Philosophy of Auguste Comte, Vol. II. Translated by Harriet Martineau. USA: Cosimo INC (original work published 1830–1842).
- COOMARASWAMY, ANANDA K. ([1977] 2005):** „The bugbear of democracy, freedom and equality“. In: The betrayal of tradition: essays on the spiritual crisis of modernity, edited by Harry Oldmeadow, 121–150. World Wisdom INC.
- COOMARASWAMY, ANANDA K. ([1943] 2011):** Christian and Oriental philosophy of art. NY: Dover Publications.
- FOUCAULT, MICHEL (1966):** Les Mots et les Choses. Paris: Éditions Gallimard.
- GRAY, DAVID J. (1968):** „Value-free sociology: A doctrine of hypocrisy and irresponsibility.“ The Sociological Quarterly 9(2): 176–185.
- GUÉNON, RENÉ ([1927] 2001):** The Crisis of the Modern World. New York, NY: Hillsdale.
- HABERMAS, JÜRGEN (1973):** Theory and practice. Boston: Beacon Press.
- HABERMAS, JÜRGEN. (2001):** Faith and Knowledge – An Opening. Accessed July 12, 2012. <http://www.csudh.edu/dearhabermas/habermas11.htm>
- HABERMAS, JÜRGEN (2005):** Zwischen Naturalismus und Religion. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- HABERMAS, JÜRGEN. – JOSEPH RATZINGER (2006):** Dialectics of Secularization – On Reason and Religion. San Francisco: Ignatius.
- LAKHANI, M. ALI (2010):** The Timeless Relevance of Traditional Wisdom. Bloomington: World Wisdom Inc.
- LUCKMANN, T. (1967):** The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society. New York: Macmillan.
- MILLS, C. WRIGHT (1959):** The Sociological Imagination. New York: Oxford University Press.
- MINTZKER, YAIR (2008):** „A Word Newly Introduced into Language: The Appearance and Spread of ‘Social’ in French Enlightened Thought, 1745–1765.“ History of European Ideas 34(4): 500–513.

- OLDMEADOW, HARRY (ED.) (2007):** Light from the East: Eastern Wisdom for the Modern West. Bloomington: World Wisdom Inc.
- POLANYI, MICHAEL (1950):** „Scientific beliefs“. In Scientific Thought and Social Reality, edited by Fred Schwartz, 67–81. NY: International University Press.
- ROCHFORT, CÉSAR DE (1685) :** Dictionnaire General et curieux, contenant les principaux mots, et les plus ufitez en la langue François. Lyon: P. Guillimin. Accessed July 02, 2012. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k50936g.image.f699.pagination>
- RUMMENS, STEFAN (2010):** „The semantic potential of religious arguments. A deliberative model of the postsecular public sphere.“ Social Theory and Practice 36(3): 385–408.
- SCHUON, FRITHJOF ([1964] 2006):** Light on the ancient worlds. Bloomington: World Wisdom Books.
- STODDART, WILLIAM (2008):** Remembering in a World of Forgetting: Thoughts on Tradition and Postmodernism. Bloomington: World Wisdom Inc.
- WARBURTON, RENNIE (1977):** „Religion, sociology and liberation“. Review of Religious Research, 19(1): 90–94.
- WEBER, MAX ([1904] 2011):** „Objectivity“ in Social Science and Social Policy. In Max Weber: Methodology of Social Sciences. edited by E. A. Schills and H. A. Finch, 49–112. New Brunswick–New Jersey: Transaction Publishers.
- WEBER, MAX ([1922] 1991):** Science as vocation. In From Max Weber: Essays in Sociology, edited by H. H. Gerth and C. W. Mills, 129–156. Abingdon: Routledge.
- YARNOLD, GREVILLE DENNIS (1959):** The spiritual crisis of the scientific age. London: George Allen and Unwin Ltd.